ژوری توێژینەوەی سیاسی

بزوتنەوەی گۆڕان

KLEPTOCRACY

لێکەوتەکانی کلێپتۆکراسی

(حکومڕانی چەتەکان) لە هەرێمی کوردستان

ئاریان رەئوف

ژوری توێژینەوەی سیاسی بزوتنەوەی گۆڕان
Tel: 009647481505010
Email: research.gorran@gmail.com
ئازاری ٢٠١٧

کلێپتۆکراسی (حوکمڕانی چەتەکان)
هەرێمی کوردستان بە نمونە

نوسینی

ئاریان ڕەوف- ئەندامی ژوری توێژینەوەی سیاسی

ژوری توێژینەوەی سیاسی - بزوتنەوەی گۆڕان
Tel: 009647481505010
Email: research.gorran@gmail.com

ئازاری ٢٠١٧

پێڕست

پوختە

ئەم توێژینەوە تیشک دەخاتە سەر پرسی کلێپتۆکراسی (حوکمڕانی چەتەکان)و ئەو تێزانەی کە بۆ چارەسەرکردنی خراونەتەروو.

شێوەی حوکمڕانی لە هەرێمیش لەبەر ڕۆشنایی بنەماکانی ئەم فۆرمە لە حوکمکردن ڕوندەکاتەوە، کە تاچەند بوەتە مایەی هەرەشە لەسەر هەرێمی کوردستان؟. تاچەند دەبێتە ئاستەنگ لە بەردەم گەشەسەندنی سیاسیو ئابوری لە ناوخۆی هەرێم؟، تاچ ڕادەیەک هەرێم وابەستەی دەوڵەتە هەرێمییەکان دەکات؟. هاوکات ئەم فۆرمە لە حوکمڕانی تا چ ئاستێک متمانەی نێودەوڵەتی دەهێڵێتەوە بۆ پاڵپشتی کردنی لەو هەرەشانەی کە لە ئایندەدا روبەروی دەبنەوە؟.

لەهەمان کاتدا تیشک دەخاتە سەر ئەو پرۆژانەی کە لە ماوەی رابردودا لە لایەن هێزە سیاسیەکانەوە پێشکەش کراون بۆ دەربازبون لەم فۆرمی حوکمڕانییە لە هەرێم، ئەو پرۆژەو هەنگاوانەی نراون لەلایەن پەرلەمانو حکومەتو سەرۆکایەتی هەرێمەوە.

دەستپێک

دەرئەنجامی ئەو گۆڕانکاریانەی لە دوای دروستبونی ڕێکخراوی تیرۆریستی (داعش) لە عێراق‌و سوریا رویانداو هێزی پێشمەرگەو گەریلاو شەرڤانان بونە هێزی کاریگەر بۆ بەرەنگاربونەوە. بەمەش پاڵپشتیەکی گەورەی نێودەوڵەتی بۆ کورد لە ئاستی وڵاتان‌و رای گشتی جیهانی دروست بوو، بەشێوەیەک پاڵپشتیەکان پرسی دروستکردنی دەوڵەتێک بۆ کورد لە باشور (هەرێمی کوردستان) ببوە پرسێکی گرنگ‌و جدی. بەڵام بەهۆی خراپی فۆرمی حوکمرانی خراپ (کلێپتۆکراسی –چەتەیی) لە هەرێم‌و پاشەکشەکردنی هەرێم لە هەنگاوە سەرەتایەکانی دیموکراسی‌و پەکخستنی دام‌و دەزگا دەوڵەتیەکان، ویستی پێگەقایمکردنی بنەماڵە لە هەرێم، تەنگەژەیان بۆ ئەم پرسە(دیموکراسی) دروستکرد.

ئەم توێژینەوەیە لە روانگەی چەمکی حوکمڕانی (کلێپتۆکراسی)، هەوڵ دەدات شێوازی ئیدارەدانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بخاتە بەرباس. وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە: ئایا تاچەند تایبەتمەندیەکانی ئەم شێوازە، لە ئیدارەدانی حوکمرانی لەخۆ گرتوە؟، ئایا تا چەند هەرێمی کوردستان روبەروی لاوازی‌و شکستپێهینان دەکات؟. تا چ ڕادەیەک ئەم شێوازە لە حوکمڕانی ڕێگری لە ئاستی نێودەوڵەتی‌و هەرێمی‌و نێوخۆیی بۆ دروستبونی دەوڵەتی کوردستان دروست دەکات؟.

کلێپتۆکراسی(حوکمڕانی چەتەکان) چیە؟

چەمکی کلێپتۆکراسی هەرچەندە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی یۆنان، بەڵام لە روی بەکارهێنانیەوە چەمکێکی نوێیە لە ئەدەبیاتی سیاسیدا، بەتایبەت لە دوای ساڵی ٢٠٠٤ بە شێوەیەکی دیار کەوتەوە بەرچاو. ئەوەش پاش ئەوەی وەک توێژینەوەیەک بەناونیشانی (Kleptocracy and divide- and rule: amodel of personal - حوکمڕانی چەتەکان، پەرتبکەو حوکم بکە: مۆدێلێک لە حوکمڕانی تاکەکەسی) خرایە بەردەستی کۆبونەوەی لیژنەی ئابووری ئەوروپی هاوبەش

(European Economic Association) لە ستوکۆڵم لە ساڵی ٢٠٠٤دا. لە توێژینەوەکەدا ئاماژە بەوە کرابوو کە کلێپتۆکراسی لەو جۆرەی سیستمی دەسەڵاتە کە پەیرەوی لە سیاسەتی ئابوری نەزۆک دەکات، ئەمەش یارمەتی دەدات لە بەکارهێنانی داهاتی وڵات لە پێناو بەرژەوەندی تاکەکەسی لەسەر حسابی هاونیشتمانیان، هەروەها پشت بە ستراتیژیەتی (دابەشی بکەو حکومرانی بکە) کە ئەمەش هاوشێوەی ستراتیژیەتی (پەرتکە و زاڵبە)یە.

لێرە بەدواوە دەستەواژەی حوکمڕانی یان فەرمانڕەوایی چەتەکان دێتە نێو ئەدەبیاتی سیاسی نوێوە، بۆ لێکۆڵینەوە لەو وڵاتانەی کە فۆرمو شێوازێکی تایبەت لە ئیدارەدانی حوکمرانی پەیرەو دەکەن. چەندین لێکۆڵینەوەو توێژینەوەو کتێبی لەسەر دەنوسرێت، کە دیارترینیان کتێبەکەی سارە چەیزە (Sarah Chayes) بە ناونیشانی (Thieves of State: Why Corruption Threatens Global Security). بە هۆی هاوبەشیو نزیکی چەمکی کلێپتۆکراسیو گەندەڵی ڕێکخراو، سەرەتا بە باشی دەزانین بۆ زیاتر رونکردنەوەی ئەم چەمکە باسی چەمکی گەندەڵی ڕێکخراو بکەینو دواتر لەسەر چەمکی کلێپتۆکراسی قسەبکەین.

دۆسیەی گەندەڵی ڕێکخراو و حکومی لە ترسناکترین دۆسیەکانی گەندەڵییە لە جیهان، بەهۆی ئەوەی کاریگەری بەهێزی نەک تەنها لە ئاستی نێوخۆی وڵاتدا، بەڵکو کاریگەری لەسەر کومەڵگای نێودەوڵەتی دەبێت. بەتایبەت ئەگەر ئەو گەندەڵییە حکومیە پەیوەستو گرێدراو بێت بە تۆڕی گەندەڵی لە دەرەوەی سنوری دەوڵەت.

ڕێکخراوی شەفافیەتی نێودەوڵەتی (Transparency International) پێناسەی گەندەڵی ڕێکخراو دەکات بەم شێوەیە؛"خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتە لە پێناو بەدەستهێنانی سودی تاکەکەسی". ساڵانە ئەم ڕێکخراوە راپۆرتێکی تایبەت لەسەر گەندەڵی بڵاودەکاتەوە(Perceptions Index -CP1 Corruption) ، لە راپۆرتی ساڵی ٢٠٠٤ کە لە ٢٠٠٤/٣/٢٥ بڵاوی کردۆتەوە, ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، گەندەڵی حکومی بەربەستی گەورەیە لەبەرامبەر پێشکەوتنی ئابوریو دیموکراسی، بەهۆی خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتی سیاسی بۆ بەدەستهێنانی ئامانجی تایبەتی هاوڵاتیانو

بێبەش کردنیان لە پێداویستیو خزمەتگوزاریە گشتییە گرنگەکان. چونکە گەندەڵی سیاسی بە ملیۆنان کەس لە چاودێری تەندروستیو پەروەردەو ئومێدی گەشەی بەردەوام بۆ ئایندە بێبەش دەکات.

ئەم جۆرە لەو وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان بەربڵاوە کە ئابوریان پشت دەبەستێت بە هەناردەکردنو داهاتی سامانە سروشتییەکان (نەوت و گاز). لێرەوە دەتوانین جۆرەکانی گەندەڵی دابەش بکەین بۆ دوو بەش؛

یەکەم؛ گەندەڵی ئاساییو بەربڵاو: بریتیە لەو گەندەڵییەی کە ئامادەیی هەیە لە زۆرینەی وڵاتانی جیهان، سەرەرای ئەوەی مایەی هەرەشەیە بۆ سەر ئاسایش، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی کاریگەریەکی کەمی هەیە.

دووەم؛ بریتیە لەو گەندەڵیەی کە بەناو خودی سیستەمی سیاسیدا دەخولێتەوە، باڵی بەسەر ئامرازە بنەرەتیەکانی کاری حکومەتدا پۆشیوە، ئەمەش دەبێتە هۆی بەگەرخستنی سامانی دەوڵەت بۆ خزمەتکردن بە بەرژەوەندیە مادییەکانی دەستەبژێریک لە فەرمانرەوایان

سارە چەیز لە کتێبەکەیدا بەناوی " Thieves of State: Why Corruption Threatens Global Security- دزەکانی دەوڵەت: بۆچی گەندەڵی هەرەشەیە لەسەر ئاسایشی جیهانی؟" ئەو وڵاتانەی کە بە ئەم جۆرەی دووەمیان لە گەندەڵی تێدایە دابەشی کردوە بۆ دوو جۆر:

یەکەم؛ ئەو دەوڵەتانەن کە بەدەست گەندەڵی ڕێکخراو بە شێوەیەکی رێژەی دەناڵێنن، وەک ئاشکرایە ئەم دەوڵەتانە تۆرێک یان چەندین تۆری کلێپتۆکراسی لەخۆدەگرێت. بەشێوەیەک ئەم تۆڕانە دەستیان بەسەر وەزیفە گرنگەکانی حکومەتدا گرتوە، هەوڵی بەکارهێنانی ئامرازەکانی هێزی فەرمیو نافەرمی دەدەن بۆ بەرژەوەندی خۆیان، لەرێگەی کڕینی وەلائی دامودەزگا سەربازیو ئەمنیەکان.

ئەم تۆڕانە کاردەکەن بۆ قایلکردنی دەسەڵاتی دادوەری بۆ بەکارهێنانی یاسا لە بەرژەوەندی خۆی لە پێناو خۆدەربازکردن لە سزادانی یاسایی، گرنگترین ئەو خەسڵەتانەی ئەم تۆڕانە هەیانە ڕەوایەتدانە بە چالاکیەکانیان بەشێوەی دەرکردنی یاسا لەرێگەی دەسەڵاتی یاسادانان، لە پێناو خزمەتکردن بە بەرژەوەندیەکانیان.

دووەم؛ بریتیە لەو دەوڵەتانەی کە بەدەست گەندەڵیەوە دەناڵێنن، بەڵام بەئاستی جۆری یەکەم نیە، بەهۆی ئەوەی دەستەبژێری دەسەڵات کەمتر توانیویانە ئامرازەکانی هێز قۆرغ بکەن. هەر ئەمەش ناچاریان دەکات کە خۆی لە کێبرکێییەکی توندا ببینێتەوە لەگەڵ تۆڕەکانی دیکەی گەندەڵی رێکخراو کە دەستکەلای دەستەبژێری دەسەڵات نین، لە پێناو دەستبەسەرگرتنی سەرچاوەکانی داهاتو سامانی دەوڵەت، نمونەی بۆ ئەم جۆرەیان وڵاتی کۆلۆمبیایە.

ئەم فۆرمە لە گەندەڵی دەبێتە مایەی هەرەشەی تایبەت لە سەر دیموکراسیو سەروەری یاسا لە وڵاتانی تازە گەشەسەندو. لەمپەر لە بەردەم لێپرسینەوە لە بواری دارایی دروستدەکات، هەروەها دەبێتە هۆی نەهاتنی وەبەرهێنەری دەرەکی بۆ وەبەرهێنان، هاوکات تەنگەژە بۆ جوڵەو گەشەی ئابوری دروست دەکات، ئاستی متمانەبون بە دەسەڵاتی یاساییو دادوەری کەم دەکاتەوە.

لە رێبەری رێکەوتننامەی نەتەوە یەکگرتوەکان بۆ بەرەنگاربونەوەی گەندەڵی کە لەلایەن نوسینگەی نەتەوە یەکگرتوەکان تایبەت بە (بە مادەی هۆشبەر و تاوان) بەم شێوەیە وەسفی ئەم شێوە لە حکومرانی دەکات؛ "ئەوەی لە گەنجینەی نیشتمانی وڵات دەدزرێنو گەندەڵیو بەرتیلو هەرەشەو بە تاڵانبردنو فرۆشتنی نایاسایی سامانی وڵاتو ئاسەواری رۆشنبیریو بردنی پارەی قەرزی دامودەزگا قەرزپێدەر نێودەوڵەتیەکان، هەموو ئەمانە ناودەبرێن بە (حکومرانی چەتەکان).

لە پەیپەرەی(Kleptocracy and divide- and rule: amodel of personal) ئاماژە بە کلێپتۆکراسی دەکاتو دەڵێت؛ "ئەو وڵاتە تازە پێشکەوتوانەی کە پەیرەو لە سیاسەتی ئابوری نەزۆک دەکەنو سامانی وڵات بۆ سودی تاکەکەسی لەسەر حسابی

هاونیشتمانیان بەکاردەهێنن، فۆرمی فەرمانرەوایی تیایاندا فۆرمی فەرمانرەوایی چەتە و تاکەکەسیە".

بەمانایەکی تر مەبەست لە کلێپتۆکراسی گوزارشتە بۆ شێوازی حکومرانی لە وڵاتێکدا کە کەمینەیەک کاربەدەست قۆرغی دەسەڵاتیان کردوەو لەو رێگەیەوە سامانی وڵات بۆ خۆیان دەبەن، بە شێوەیەک مامەڵە لەگەڵ بودجەو داهاتی وڵات دەکەن کە وەک ئەوەیە لە گیرفانی خۆیاندا بێت. بە پروپاگەندە هەڵخەڵەتێنەرەکانیان سەرنجی هاونیشتمانیان بۆ دۆزی تر رادەکێشن، لەبەرامبەر ئەمەشدا ئەوان خەریکی بە تاڵانبردنی سامانی وڵاتن، بە بێ ئەوەی خزمەتگوزارییەکی ئەوتۆ پێشکەش بکەن، یان ئەو بەڵێنە سەرنج راکێشانە جێبەجێبکەن کە خۆیان هەڵگرین. بە هەر رێگایەک ڕەوابێت بێت یان ناڕەوا لە هەوڵی مانەوەو دەسەت بەسەرداگرتنی دەسەڵات دەدەن، هەرکاتێک هەرەشە لەسەر دەسەڵاتیان دروست بوو ئەگەر هەڵبژاردن هەبێت بە گزی کردنو تۆقاندن ئاراستەی راستی دەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان دەگۆڕن، یان لە رێگەی پێشێلکاریو بەکارهێنانی هێزەوە هەوڵی پاراستنی مانەوەیان دەدەن لە دەسەڵاتدا.

کەواتە دەتوانین بڵێین کلێپتۆکراسی بریتیە لە توندترین ئاستەکانی گەندەڵی حوکمڕانی، لە رێگەیەوە کەمینەیەک لە دەسەڵاتداران دەستیان گرتوە بەسەر سامانی گشتی وڵاتداو وەک سامانی تایبەتی خۆیان مامەڵەی لەگەڵ دەکەن، لەپێناو بەرژەوەندی تایبەتیاندا. هاوکات بەشێک لەوداهاتانەش رەوانەی بانکەکانی دەرەوەی وڵاتەکانیان دەکەن لە ژێر ناوی نهێنیو شاراوە شەخسی تۆماریان دەکەن. هەروەها دامو دەزگا چاودێرییەکان یاخود نین یان بونیان تەنها شکڵیە. ئامانجی سەرەکی ئەم کەمینەیە درێژەدانە بە هەژمونیانو مانەوەیان لە دەسەڵات، هەرکاتێکیش هەرەشە لەسەر بەرژەوەندیەکانیان دروست ببێت، لەرێگەی هێز حکومەت وەک دەزگایەکی سەرکوتکەر لە روی کۆمەڵایەتییەوە پشێوی دروست دەکەن. لە روی ئابورییەوە سستیو رانەپەراندنو گەندەڵیو کێشەی ئابوری دێننە ئاراوە، لە روی سیاسیشەوە لەرێگەی گۆرینی دەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان هەوڵی مانەوەیان دەدەن لە دەسەڵاتدا.

بەشێوەیەکی باو سیستەمی دەسەڵات لەم جۆرە حکومەتانە لە بنەمادا دیکتاتۆری یان ستەمکارییە، لەگەڵ ئەوەشدا لەو سیستەمانەی کە تەنها هەڵبژاردن کراوەتە ئامانج بۆ دیموکراسی، بەڵام کلێپتۆکراسی فۆرمی حکومرانیە. لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین ئەم فۆرمە لە حوکمرانی دەوڵەتی شکستخواردو* بەرهەم دەهێنێت.

تایبەتمەندیەکان حوکمڕانی کلێپتۆکراسی

ئەم فۆرمە لە حوکمرانی خاوەنی خاسیەت و تایبەتمەنی خۆیەتی کە جیایی دەکاتەوەوە، لە فۆرمەکانی تری سیستەمی حوکمرانی، لەخوارەوە بەشێک لەو تایبەتمەندیانە دەخەینەرو: ١. ئابوری نەزۆک: زۆرێک لە وڵاتە تازە گەشەسەندوەکان کە حکومرانی چەتەکان تیاندا فەرمانرەوای دەکات پەیرەو لە سیاسیەتی ئابوری نەزۆک یان نارون دەکەن. بە شێوەیەک سامانی وڵات بۆ سودی تاکەکەسی لەسەر حسابی هاونیشتمانیان بەکاردەهێنن. لە پەیپەری (فەرمانرەوای چەتەکان، دابەشکە، حوکم بکە، فۆرمێک لە فەرمانرەوای تاکەکەسی- Kleptocracy and divide- and rule: amodel of personal) ئاماژە بەوە دەکات سەرجەم ئەو دیراسەتانەی لە سەر فەرمانرەوای چەتەکان کراوە، ئاماژە بە وە دەکەن کە ئەم شێوە لە ئیدارەدانی حوکمرانی لەناوبەر و تێکشێنەرە بۆ ئابوری، چونکە هیچ بنەماو پێوەرێکی دیاری ئابوری تێدا رەچاو ناکرێت، هەروەها هیچ گریمانەیەکی توێژینەوەی لە بواری ئابوری و تەنانەت سیاسیش ناتوانێت گریمانەی بکات.

٢. شکلێ سیستەمی دامودەزگاکان: لەم شێوە حوکمرانیە دەسەڵاتداران سیستەمی دامودەزگاکان دیاری دەکەن، لە کاتێدا دەبێت سیستەمی دامودەزگاکان لەسەر بنەمای دەستورو سیستەمی یاسادانن دابنرێت. ئەمەش رەنگدانەوەی لەسەر رەفتاری سیاسی

* دەوڵەتی شکستخواردو ئەو دەوڵەتانەیە کە بەهۆی پەیرەوکردنی فۆرمێکی فەرمانرەوای خراپ کە کلێپتۆکراسی خراپترینیانە، توانای جێبەجێکردنی ئەرکە سەرەکیەکانی دەوڵەتی نیە ، بۆ نمونە وەک پاراستنی ئاسایش وپیشکەشکردنی خزمەت گوزاریە گشتیەکانی.

گشتی و دەستەبژێری سیاسی دەبێت و دەرئەنجامەکانی بەشێوەیکی راستەوخۆ لە ئەدائیان بەدەر ئەکەوێت.

٣. گەندەڵی بوەتە سیستەم: گەندەڵی بونی خەلەل و لادانە لە سیستەم، بەڵام سارا چەیز لە کتێبەکەیدا (Thieves of state: why corruption threatens Global Security)وای ئەبینێت کە گەندەڵی لە لەم وڵاتانەدا خۆی سیستەمە، چونکە ئامانجەکانی حکومەت لە ئەجێندای کاری خۆیدا ئیدارەی گشتی نین، بەڵکو ئامانجی حکومەت لە بنەرەتدا بۆ کەڵەکەکردنی سەرمایەی تۆرەکانی حوکمرانیە، هەر لەبەرئەمەشە سارا چەمکی (دەوڵەتی شکستخواردو- فاشل) رەت دەکاتەوە، لەبەئەوەی ئەو بروای وایە ئەو کەم و کورتی و قەیرانانەی لە توانای حکومەتدا لە ئەو وڵاتانە روئەدەن کە لە راستیدا بەشێکە لەو ستراتیژیەتەی کە سیستەم کاری لەسەر ئەکات، لە پێناو فراوانکردنی سەرمایەکانی، و بەدەستهێنانی ئامانجە تایبەتەکانی، نەک وەک ئەوەی ئاماژە بێت بۆ هەرەست هێنانی . بۆ ئەمەش (سارا چەیز) ئاماژە بۆ گەندەڵی دەکات لە نایجیریا کە بەوە وەسفی دەکات، لە پێناو دەسکەوتنی داهاتی نەوت بنەما ئەخلاقیە داروخاون، هەروەها بروای وایە حکومەت لەم وڵاتانە هەرچەندە خۆیان بەوە پیشان دەدەن کە لاوازن و شکستخواردون، بەڵام لە راستیدا ئەمە بە پێچەوانەیە حکومەت لەم وڵاتانە بەهێز و رێکخراون، بەڵام لە پێناو ئەنجامدانی گەندەڵی لە جیاتی پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی، خۆیان وەها پیشان دەدەن.

٤. پشتگوێخستنی و خۆقوتارکردن لە لێپرسینەوە: لەم وڵاتانەدا دەوڵەت چاودێری و لێپرسینەوە ناکات، ئەم جۆرە لە دەوڵەت ناودەبرێت بە (دەوڵەتی نەرم) کە ئیشی ئەوەیە یاسا دەرئەکات بەڵام نای سەپێنێت، ئەمەش لە بەرئەوەیە ئەو دەسەبژێرەی دەسەڵات دەتوانێت یاسا پشتگوێ بخات بەهۆی پێگەو هێزیان کە دەتوانێ بیان پارێزێت لە سزا، خەڵکانی تریش بە پێدانی رەشوە دەتوان لێی رزگاریان ببێت، هەموو شتێک بۆ فرۆشتنە جا ئەمە لەسەر بنەمای رێگەپێدان بێت لەرێگای نایاسایی، یان رێگە پێدان بۆ هێنانی شمەکی رێگە پێنەدراو، یان داشکاندنی باج، رێساکان

لادەبرێن بۆ ئەوەی ئەم جۆرە کەسانە لێی دەربازبن، زۆرینەی کاتیش خۆیان لە باج دەدزنەوە.

٥. دامودەزگاکان لاوازن: دامودەزگا حکومیەکان بەشێوەیەکی ئەوتۆ لاواز و کەمتوانان ناتوانن ئەرکەکانی خۆیان بەشێوەیەکی رێکخراو رابپەڕێنن .

٦. نزمی ئاستی بەرهەم: بە هۆی کەمتوانای و نەبونی رێکخستن ئاستی بەرهەم لە نزمترین ئاستدایە.

٧. بەربڵاوی نایەکسانی نادادپەروەری: ئەم فۆرمە لە حکومرانی پایەکانی لەسەر نایەکسانی نادادپەروەری راگرتوە ئەمەش جۆرێک لە ململانێی چینایەتی و جیاوازی چینایەتی ئەخولقێنێت.

٨. سیاسی و بازرگان روی یەک دراون: ئەم جۆرە لە حوکمرانی ژینگەیەکی وەها دەخوڵقێنێت کە کۆمەڵیک پیاوانی خاوەن کار دروست دەکات کە بەتەواوەتی و تەنها پشت بە هاوکاری حکومەت ئەبەستێ ، هەروەها سیاسیە گەندەڵەکان دەبن بە بازرگان، هەروەها دەستەبژێری دەسەڵات پەیوەندیان بە بازرگان و خاوەن کۆمپانیایەکان پتەو دەبێت بەمەش چینێکی چەتە و دز لە وڵات دروست دەکەن، بەجۆرێک کە رۆژ بەرۆژ خۆیان لەسەر حسابی سامانی هاونیشتمانیان دەوڵەمەند دەکەن. لێرەشەوە کاروباری بازرگانی بە شێوەکی ئالۆز تێکدراوە بازرگان ناتوانێت بە بێ پشتیوانی دەسەڵاتداران لەم ژینگەیەدا وەبەرهێنان بکات.

٩. لاوازکردن وبەکارهێنانی رێکخراوە مەدەنیەکان: سەرکەوتنی ئەم شێوە فەرمانرەوایە پشت بە لاوازکردنی توانای دامودەزگا رێکخراوە مەدەنیەکان دەبەستێت، ئەویش لە رێگەی بەکارهێنانیان لە بەرژەوەندی لەرێگەی پێدانی رەشوە، هەروەها هەوڵی ئەوە ئەدا سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگا و بەشێک لە پارتە سیاسیەکانیش بە بێ هیچ رێزپەرێک لە بەرژەوەندی خۆی بەکاربهێنێت ، چونکە داهاتێکی زۆری سامانی سروشتی لەبەردەستدایە.

١٠. وروژاندنی ململانێیەکان و قەیران بەشێوەیەکی مەبەستدار: ئەمەش لەرێگەی دەستەبژێری گەندەڵ، چونکە ئەم ململانێ و قەیرانانە هەڵی بردنەوەیان بۆ دەرەخسێنێت، هەروەها بۆ گواستنەوە داهات، سەرەرای خراپی گوزەرانی هاوڵاتیان، هەروەها لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەم قەیرانانە یان جەنگی نێوخۆی، ئەوەیان بۆ فەراهەم دەبێت کە دەست بەسەر هاوکاریە مرۆیە نێودەوڵەتیەکان و هەروەها هاوکاریە سەربازییەکانیشدا بگرن .

١١. گۆرینی ئەنجامی هەڵبژاردنە گشتیەکان: لە ئەو وڵاتانەی کە فۆرمی فەرمانرەوای کلێپتۆکراسی پەیرەو دەکریت و لە هەمان کاتدا هەڵبژاردنیش دەکرێت (هەڵبژاردن کراوەتە ئامانج بۆ دیموکراسی) گۆرینی ئەنجامی هەڵبژاردنەکان یەکێکە لە خاسیەتە سەرەکیەکانی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی. سارە چەیز لە کتێبەکەیدا ئاماژە بەوەدەکات خۆی ئەو پرۆسەی گۆرینی ئەنجامی هەڵبژاردنانەی لە هەڵبژاردنەکانی ٢٠٠٩ ئەفغانستان بینیوە، هەروەها ئاماژە بەوە دەکات هەموو ئەمانە وای کردوە کە هاونیشتمانیان هاوکاری حکومەت نەکەن، هەر ئەمەش وای کرد کە خەڵکێکی کەم بەشداری لە پرۆسەی هەڵبژاردن بکەن لەو ساڵەدا لە ئەفغانستان.

لێکەوتە و کاریگەری فەرمانرەوای چەتەکان

لێکەوتەو کاریگەری ئەم فۆرمو شێوازە لە بەرێوەبردن لەسەر هاوڵاتیان نەرێنیە لە بواری خۆشگوزەرانی ئابوری دەوڵەتو کاروباری سیاسیو مافە مەدەنیو بنەرەتیەکان، لە خوارەوە ئاماژە بۆ چوختەی لێکەوتاکانی دەکەین:

١. نەمانی متمانە بە حکومەت: ئەمە بە هۆکارێکی بنەرەتی هەژمار دەکرێت بۆ زۆرێک لە قەیرانەکان، چونکە هاوڵاتیان وا دەڕواننە حکومەت کە دەبێت بیانپارێزێتو ئاگای لێیان بێت، هەروەها کاروباری چالاکی ئابوریو کۆمەڵایەتیان بۆ رێکبخات بەشێوەیەکی بێ لایەن، هەربۆیە حکومەت شەرعیەتو متمانە لەدەست دەدات کاتێک بەشێوەیەکی تاوانکاری ڕێکخراو مامەڵە دەکات، بەمەش

پێکەوە ژیانی کۆمەڵایەتی تێک دەدات، کەئەویش دەرئەنجامی خراپی لێچاوەڕوان دەکرێت.

٢. هەرەشە لەسەر ئازادی بیروراو مافەکانی مرۆڤ: دەسەڵاتی سیاسی هەموو ئەو دەنگە ئازادانەی دژی ئەم فۆرمە لە حوکمرانین بە هەرەشە لە سەر مانەوەی لە دەسەڵات دەزانێت، هەربۆیە هەموو رێگەیەک بۆ کپکردنەوەی ئەو دەنگانە دەگرێتەبەر چ بە تۆقاندن بێت یان تیرۆرکردن.

٣. لاوازبونی بەشداری سیاسی هاوڵاتیان: بەهۆی نەمانی متمانە لە نێوان هاوڵاتیانو کەمینەی دەسەڵاتدار، هەروەها بێبەری کردنی هاوڵاتیان لە بریاردان لەو مەسەلانەی پەیوەستە بە ژیانیان، هاوکات لاوازی دامودەزگا دەوڵەتیەکان، بەشداری سیاسی هاوڵاتیان لاواز دەبێت.

٤. وروژادنی توڕەبونی هاوڵاتیان: گەندەڵی رێکخراو رۆڵو کاریگەری هەیە لە وروژانی توڕەبونی هاوڵاتیان بەحوکمی ئەوەی هاوڵاتیان قوربارنی ئەم گەندەڵییەن. ئەمەش وای لێدەکات کە هۆکارێکی کاریگەر بێت لە وروژاندنیو پێکدادانی کۆمەڵایەتیو سەرهەڵدانی نارەزایەتی، کە لە رێگەیەوە ئامرازی توندوتیژ یان تێکدانی ئارامی بەکاردەهێنرێت لەلایەن دەسەڵاتداران بۆ کپکردنەوەیان.

٥. زیادکردنی لایەنداریو نفوزی رێکخراوە توندرەوەکان: گەندەڵی حکومی رۆلێکی کاریگەری هەیە لەم بارەوە، ئەمەش نەک تەنها لە رێگەی هاندانی هاوڵاتیانی تورەو نیگەران بۆ چونە رێزی ئەم گروپانە، بەڵکو لەرێگە فەراهەمکردنی مۆڵگەو پێشکەشکردنی هاوکاری لۆجستی بۆ ئەو گروپانە، بەو هۆیەی بەرپرسان چاوپۆشیان لێدەکەن لە بەرامبەر برێک پارە، ئەمەش وادەکات دەستەبژێری دەسەڵاتدار دەست تێکەڵ بکەنو هاوپەیمانی دەبەستن لەگەڵ گروپی گەورەی تاوانکاری لە ناوەوەو دەرەوەی وڵات، بۆ خوڵقاندنی قەیرانو توندوتیژی لە پێناو مسۆگەرکردنی مانەوەیان لە دەسەڵات. لە لایەکی ترەوە ئەم فۆرمە لە حوکمرانی

ژینگەیەکی گونجاو بۆ گروپی توندرەوی دروست دەکات، لەم بارەیەوە ئیرین بانکۆ لە راپۆرتیکی رۆژنامەوانی کە لە مانگی یەکی ٢٠١٧ لە Global Post Investigations بڵاوکراوەتەوە، ئاماژەی بەوە کردوە، بەهۆی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی لە نایجیریا ئابوری ئەو وڵاتەیان توشی دارمان کردوە ئەمەش سەری کێشاوە بۆ بڵاوبوونەوەی هەژاری لەو وڵاتەدار، دواجار بوەتە هۆی یاخیبونو یارمەتی گروپە تیرۆریستەکان بۆ ئەوەی جێ پێی خۆیان لەناو وڵاتەکەدا قایم بکەن.

هەر لەم بارەوە (سارا چەیز) بروای وایە سەرهەڵدانی بزوتنەوە ئیسلامیە توندرەوەکان دەرئەنجامی بێزایو بێ متمانەیی هاوڵاتیانە لە دەسەڵاتدارنی چەتە، بۆیە ئەمە رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی گروپە تیرۆریستیەکان بە ئاسانی بتوانن ناوچەی جوگرافی خۆیان دیاری بکەن. چونکە بەشێک لە هاوڵاتیان جگە لە روانگە دینیەکەی بڕوا بەو هێزانە پەیدا دەکەن وەک رزگارکەر لە گەندەڵی تەماشایان دەکەن، نمونەی عێراقو ئەفغانستان باشترین نمونەی ئەم راستییەن.

٦. وەستانی گەشەی ئابووری: ئەمانەی کە لەسەرەو ئاماژەمان پێکرد سەرجەمیان کاریگەری خراپی لەسەر بەرێوەبردنی ئابوریو چالاککردنی گەشەی ئابوی وڵات دەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم فۆرمە لە حوکمرانی ژینگەیەکی وەها دەخوڵقێنیت کە داهاتی گشتیو سەرمایەو وەبەرهێنان لە خزمەتی بەرژەوەندی کەمینەیەکدا بێتو بوار بۆ گەشانەوەی ئابوری ناخوڵقێنیت.

دوای ناسینی خەسڵەتو لێکەوتەکانی ئەم فۆرمە لە حکومڕانی دەتوانین ئاماژەکانی ناسینەوەی کلێپتۆکراسی لە سێ خاڵی سەرەکی بخەینە روو؛

١. <u>ئاماژە سیاسیەکان:</u> سیستەمی حکومرانی شەرعیەتی نیە یاخود شەرعیەتی سیاسی لەدەستداوە، هەربۆیە لەپێناو مانەوەیدا توندوتیژی بەکاردەهێنێت بۆ سەرکوت کردنو تۆقاندنی هاوڵاتیان. هەروەها توانای پێشکەشکردنی خزمەتگوزاریە گشتیەکان نیە، لاواز و کەمتوانایە لە جێبەجێکردنی یاساداو

پێشێلکاری مافەکانی مرۆڤ بەشێوەیەکی بەربڵاو پەرەی سەندوە، دەوڵەت لاوازە لە کۆنترۆلکردنی توندوتیژی، نائارامی سیاسی، زیادبونی دەستێوەردانی دەرەکی، چ لە لایەن دەوڵەتانەوە بێت یان لەلایەن کارەکتەرەکانی تر بێت.

٢. ئامارژە ئابوریەکان: ناجێگیری گەشەی ئابووری، بەردەوامی داروخانی بارودۆخی ئابوری نیشتمانی بە ئاستی جیاواز. کەمینەی دەسەڵاتداران وەها لە سامانی سروشتی دەروانێت کە دەستکەوتێکی سروشتیە کەس خاوەنی نیە، بۆیە دەرفەتە بۆ ئەوەی بەشی خۆتی لێببەیت.

٣. ئامارژە کۆمەڵایەتیەکان: دابەزینی بەرکەوتەی تاکەکەس لە کۆمەڵگا بۆ بەدەستهێنانی پێداویستیە سەرەکیەکان، زیادبونی رێژەی کۆچکردن بەشێوەیەکی زۆر بۆ دەرەوەی دەوڵەت، بەربڵاوی دیاریدەی هەڵهاتنی خاوەن تواناکان، هەروەها لاوازبونی نەمانی تێکەڵاوبونی کۆمەڵایەتی.

لێرەدا پرسیاری ئەوە دێتە ئاراوە ئایا چۆن ئەم فۆرمە خراپەی حوکمرانی درێژە بە مانەوەی خۆی دەدات؟

دەستەبژێری حوکمران لە شێوەی حوکمرانی چەتەکان بە شێوەیەکی گشتی پەیرەوی چەند ستراتیژیەتێک دەکات لە سەرخستنو بەردەوامی دان بەم شێوەیە لە حوکمرانی کە ئەوانیش بریتین لە :

١. فرۆشتنی سامانی سروشتی داهاتێکی زۆریان بۆ فەراهەم دەکات، لەرێگەی بەخشینی برێکی کەم لەو داهاتانە بە گروپە خاوەن رۆڵەکان لە کۆمەڵگەدا، کە دەتوانن ئاراستەی نارەزایەتیەکان بگۆرن.

٢. ستراتیژیەتی سەرکەوتنی ئەم جۆرە لە شێوەی حکومرانی پشت دەبەستێت بە لاوازکردنی رۆڵی ئۆرگانو دامو دەزگاکانی چاودێرکردن چ فەرمی بن یان نافەرمی، هەروەها بەکارهێنانی هۆیەکانی راگەیاندنو ئاراستەکردنیان بە شێوەیەک لە بەرژەوەندیان بێت.

٣. یەکێکی تر لە ستراتیژیەتەکانی سەرکەوتنی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی، لاوازکردنی ڕێکخراوە ناحکومیەکانە، چ لە ڕێگەی هەڕەشە بێت یان کڕینو بەکارهێنانیان بێت.

٤. دروستکردنی قەیران لە ناوخۆ و دەرەوەو پروپاگەندەی هەڵخەڵەتێنەرانە، تا لەڕێگایانەوە سەرنجی هاونیشتمانیان بۆ دۆزی تر رابکێشن، لە بەرامبەر ئەمەشدا ئەوان خەریکی بە تالانبردنی سامانی وڵاتن، بەبێ ئەوەی خزمەتگوزارەیەکی ئەوتۆ پێشکەش بکەن، یان ئەو بەڵێنە سەرنج ڕاکێشانە جێبەجێبکەن کە خۆیان هەڵگرین.

٥. هەرکاتێک هەڕەشە لەسەر دەسەڵاتیان دروست بوو ئەگەر هەڵبژاردن هەبێت بە گزی کردنو تۆقاندن ئاراستەی ڕاستی دەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان دەگۆڕن، یان لە ڕێگەی پێشێلکاریو بەکارهێنانی هێزەوە هەوڵی پاراستنی مانەوەیان دەدەن لە دەسەڵاتدا.

نمونەی حکومڕانی چەتەکان لە جیهان

لە ڕاپۆرتی ڕێکخراوی شەفافیەتی نێودەوڵەتی ساڵی ٢٠٠٤ ئەوە خراوەتەروو کە زۆرێک لە وڵاتانی ئەفریقاو کاریبی بەدەست ئەم شێوەیە لە حوکمرانی دەناڵێن، بەشێوەیەک کە لەلایەن تاکەکەس یان گروپی بچوکەوە جڵەوی ئیدارەدانی دەوڵەت کۆنترۆڵکراوە، ئەویش لەڕێگەی هێزو نفوزو ئامرازەکانی تۆقاندن، بۆ گواستنەوەی سامانی دەوڵەت بۆ سەر هەژمارە تایبەتییەکانیان، لەو وڵاتانەش کۆماری کۆنگۆی دیموکراسی لە سایەی دەسەڵاتی (مۆبۆتۆ سیسکۆ)، کۆماری دۆمینیکان لەژێر سایەی دەسەڵاتی (ڕافائیل ترۆخیلۆ)، هایتی لەژێر دەسەڵاتی (دۆڤالیە) و نیگارگوا لەژێر دەسەڵاتی (سومۆزا)، ئۆگەندە لە ژێر دەسەڵاتی (عیدی ئەمین)، لیبریا لەژێردەسەڵاتی (شارلز تایلۆ)، فلپین لە ژێر دەسەڵاتی (فێردیناند مارکۆس)، بەشێوەیەک ئەدای ئابوری لەم وڵاتانە هێندە خراپ بوو کاریگەری خراپی لەسەر هاونیشتمانیان هەبوە.

لە راپۆرتەکەی رێکخراوی شەفافیەتی نێودەوڵەتی لیستێکی بڵاوکردەوە کە ناوی ژمارەیەک سەرۆکی وڵاتانی جیهانو بڕی پارەکانیان بە دۆلاری ئەمریکی بڵاوکردوەتەوە، سەرەرای ئەوەی هاونیشتمانیەکانیان بەدەست هەژاریەوە دەناڵێنن بەڵام سەرۆکەکانیان خاوەنی سەرمایەیەکی زۆرن، لەوانە: سەرۆکی پێشووی ئەندەنوسیا سۆهارتۆ (١٥– ٣٥) ملیار، سەرۆکی پێشووی فلیپین فێردیناند مارکۆس (٥– ١٠) ملیار، سەرۆکی پێشووی کۆنگۆ مۆبۆتۆ سیسیکۆ (٥)ملیار، سەرۆکی پێشووی نێجیریا سانی ئەباچا (٢–٥) ملیار، سەرۆکی پێشووی یوگسلاڤیا سلۆبۆدان میلۆسڤچ (١) ملیار، سەرۆکی پێشووی هاییتی جین-کلاود دوڤالێر (٣٠٠– ٨٠٠) ملیۆن، سەرۆکی پێشوی پیرۆ ئەلبێرتۆ فوجیمۆری (٦٠٠) ملیۆن، سەرۆک وەزیرانی پێشووی ئۆکرانیا پاڤلۆ لازارێنکۆ (١١٤– ٢٠٠) ملیۆن، سەرۆکی پێشوی نیکاراگوا ئەرنۆڵدۆ ئەلمێنا (١٠٠) ملیۆن، سەرۆکی پێشوی فلیپین جۆزێف ئیسترادا (٧٨– ٨٠) ملیۆن.

شایەنی باسە راپۆرتەکانی رێکخراوی شەفافیەتی نێودەوڵەتی پشت دەبەستێت بە مەسحی مەیدانی لە نێوخۆ و دەرەوەی وڵاتان بە پشت بەست بە کۆمەڵێک دۆسیە لەوانە، ئاستی جێبەجێکردنی یاسا، بڵاوکردنەوەی بودجەو ژمێرەی کۆتاییو بڵاوکردنەوەیان لەرێگەی ئینتەرنێتەوە، روودانی کردەیی توندوتیژی، زۆری دیاریدەکانی رەشوەو بە تاڵانبردنو ئیختلاس، هەروەها بونی دامو دەزگای راستەقینە بۆ بەرەنگار بونەوەی گەندەڵیو بڵاوکردنەوەی کلتوری شەفافیەت، هەروەها بونی رێکاری گونجاو بۆ لێپرسینەوە.

رێگەچارەکان بۆ دەربازبوون لەم فۆرمی حوکمرانیە

خوێندنەوەو وتوێژینەوەکانی ئاژانسە جیهانیەکان، بونیادنانەوەی سەرلەنوێی دامو دەزگاکانی دەوڵەت دەکەنە بنەما بۆ چارەسەرکردنو راستکردنەوەی ئەو دەوڵەتە شکستخواردوانە کە پەیرەوی لەفەرمانرەوای چەتەکان دەکەن، بە مانایەکی تر گرفتەکانیان لەدامودەزگاکاندا دەبیننەوە، بۆ ئەمەش چ لە ئاستی نێوخۆیو چ لە ئاستی دەرەکی کۆمەڵێک رێکار خراونەتەروو کە پوختەکانیان ئاماژە پێ دەکەین:

یەکەم: لەسەر ئاستی نێوخۆ

داخوازی نێوخۆیی بۆ چاکسازیکردن لە دامودەزگاکان یەکێکە لە ڕێگە چارە گرنگو گەورەکان بۆ پێشخستنی ئەو دامو دەزگایانە لە نێو دەوڵەتە لاواز و شکستخواردەکاندا هەن. لە لایەکی تریشەوە ئەم ڕێگەیە گرانو ئەستەمە، چونکە زۆرجار خواست بۆ چاکسازی لەم وڵاتانە لە کاتی قەیرانەکان سەرهەڵدەدەن، کە هەلێکی کورت یان دەرچەیەکی بچوک بۆ چاکسازی دەخولقێنێت، بەڵام دواتر ئەو داخوازیانە لاواز دەبن.

کاتێک داخوازی نێوخۆیی بۆ چاکسازیکردن ڕۆڵی دەبێت، بەم ڕێگایانە هەنگاوی بۆ بنرێت؛

١. لە ڕێگەی پەرلەمان دەتوانرێت ڕۆڵی تۆرەکانی حکومڕانی چەتەکان لاوازبکرێت، بە حوکمی ئەوەی دەزگای هەڵبژێردراوی خەڵکەو لە هەمانکاتدا چاودێرە بەسەر دەسەلاتی جێبەجێکردنەوە، واتە پەرلەمان دەتوانیت ڕۆڵی گرنگی هەبێت بە لەناوبردنی گەندەڵی ڕێکخراو.
٢. گەشەپێدان بە ژێرخانی دەسەلاتی دادوەری، چاونەپۆشین لەو دادوەرانەی هەڵە دەکەن.
٣. کەمکردنەوەی دەسەلاتی سەرۆک لە دامەزراندنو فەیلکردنی گەورەی کاربەدەستانو بالادەستبونی دەسەلات بەسەر ئەنجومەنی دادوەری.
٤. دەزگا چاودێریەکان لە دەسیوەردانی حیزبی بپارێزرێن بۆ ئەوەی کاری خۆیان بکەن.

دووەم : لە ئاستی دەرەکی

لەکاتێکدا کە نەتوانرا خواستی نیشتمانی (نێوخۆی) لەم وڵاتانەدا فەراهەم ببێت بۆ چاکسازی لەو دامو دەزگایانە، ئەوا پێویستە لە دەرەوەی ئەم وڵاتانە ئەو هەوڵانە بگیرێتە بەر ئەمەش لە دوو ڕێگەوە:

١. لەرێگەی رێکخراوە نێودەوڵەتیو وڵاتە قەرزدەرەکانەوە بێت، یاخود لەرێگەی سەپاندنی مەرج بۆ چاکسازی لەو وڵاتانە، هەرچەندە هەمیشە ئەم جۆرە لە چاکسازیانە گرفتیان بۆ دروست دەبێتو ئەنجامی تەواو نادەن بەدەستەوە.
٢. پیادەکردنی دەسەڵاتی سیاسی راستەوخۆ (داگیرکردن) لەلایەن هێزی دەرەکی کە بانگەشەی مافی سەپاندنی سەروەری دەکات، بەسەر دەوڵەتی شکستخواردو بە پاساوی ئەوەی کە بوەتە مایەی هەرەشە بۆ سەر ئاسایشی جیهانی.

بەڵام زۆرینەی ئەو نمونانەی کە ئەم دوو شێوەی (لە ئاستی دەرەکی) لە پاڵپشتی بۆ چاکسازی تیدا گیراوەتەبەر نەتوانراوە بە ئەنجامی باش بگات، بۆ چاکسازی لە دامودەزگا حوکمرانیەکان، هەرچەندە مەرجو پابەندکردنی وڵاتانو رێکخراوەکان جدیەتی پێوە دیاربوبێت، چونکە سەرکردەکانی ئەم جۆرە وڵاتانە بە توندی بونیادی دەسەڵاتی سیاسیان بەدەستەوە گرتوە، زۆرجار ئەم پێگانە بە نیسبەت ئەوانەوە ژیانو نەمانە، هەربۆیە ئەوەندە هەوڵ بۆ ئەم چاکسازیانە دەدەن تا مانەوەیان لە دەسەڵات مسۆگەر بکات. لە روانگەی (سارە چەیز) فەرمانرەوا چەتەکان رێگری سەرەکین لەبەردەم راستکردنەوەی دەوڵەت، هەربۆیە ئەو چاکەکاریەی (سارە) پێشکەشی دەکات لە ئاستی نێودەوڵەتی جیاوازترە لەو چاکەکاریەی کە توێژینەوەکانی تر دەیخەنە روو. هەربۆیە پێشنیاری کەمکردنەوەی پاڵپشتی دەرەکی بۆ ئەم شێوە لە فەرمانرەوایانە دەکات، چونکە بە مایەی هەرەشەیان دادەنێت بۆ سەر ئاسایشی جیهانی.

بۆئەوەی پاڵپشتیە دەرەکیەکان نەبێتە مایەی بەهێزبونی کەمینەی دەسەڵاتدار (ولیام ج.بیرنز) "سەرۆکی سەنتەری کارنیگی بۆ ئاشتەوای نێودەوڵەتی، پێشتریش جێگری وەزیری دەرەوەی ئەمریکا بوە" ئاماژە بەوە دەدات بۆ ئەوەی وڵاتانی کۆمەک بەخش هاوکاریەکانیان نەبێتە مایەی گەندەڵی، هەروەها زەمانەتی ئەوە بکەن هاوکاریەکانیان نەکەوێتە ژێر دەستی دەستەبژێری تالانچی لە وڵاتانەی هاوکاریان دەکەن، پێویستە لەسەر وڵاتە کۆمەک بەخشەکان، پشت بە بنەماو هەڵسەنگاندنێک ببەستن. چونکە بڕوای وایە ئەو رێکارانە رۆڵی گرنگیان دەبێت لە رێگری کردن لە ئەنجامدانی گەندەڵی لە هاوکارییەکان. شایەنی باسە ئەم هەڵسەنگاندنو چاودێری

کردنی پێوەرەکانی فەرمانرەوای لەو ولآتانە لەلایەن ئاژانسە نێودەوڵەتیەکان ئەنجام دەدرێت، بۆ رونکردنەوەی زیاتری ئەم خاڵە پێویستە باس لەو پێوەرانە بکەین کە هەڵسەنگاندنی سیستەمی فەرمانرەوای پێدەکرێت.

پێوەرە جیهانیەکان بۆ ئیدارەی حوکمرانی

شارەزایانو دارێژەرانی راپۆرتی پێوەرە جیهانیەکان، چەمکی ئیدارەدانی حوکمرانی بەوە دەناسێنن، ئەو دامو دەزگایانەیەی دەسەڵات لە ولآتێک پیادە دەکرێت. هەروەها پرۆسەی هەڵبژاردنو چاودێریکردنو گۆرین، توانایی حکومەت لە دانانو جێبەجێکردنی سیاسەتی باش بە کارامەیی، هەروەها رێزگرتنی هاولآتیانو دەوڵەت لە دامو دەزگا، کە فەرمانرەوایی پرۆسەی ئابوریو کۆمەڵایەتی دەکات.

لە روانگەی ئەو پێناسەی سەرەوە ساڵانە چەند دەستەو ئۆرگانێکی جیهانی چەندین راپۆرت لەسەر پێوەرکانی ئیدارەدانی حوکمرانی لە جیهان بڵاو دەکەنەوە ئەو ئۆرگانانەش بریتین لە (بانکی نێودەوڵەتی: پێوەری حکومەتی جیهانی Worldwide Governance Indicators - (UNDP): راپۆرتی حکومەتی دیموکراسی جیهانی.
فریدۆم هاوس: ئامازەکانی ئازادی سیاسی، رێکخراوی دەستپاکی جیهانی: ئامازەکانی نەزاهەی جیهانی (Global Integrity Index) رێکخراوی پەیامنێرانی بێ سنور: پێوەری ئازادی رۆژنامەگەری(Press Freedom Index) ، رێکخراوی شەفافیەتی نێودەوڵەتی: ئامازەکانی دەرکپێکردنی گەندەڵی(Corruption Perception Index) ، پرۆژەی ئامازەکانی جیهانی بۆ پێوانەکردنی ئیدارەی حوکم لە رێگەی کۆکردنەوەی راو بۆچونو راپۆرتی لەسەرچاوەی جیاوازەوە، وەک یەکەی زانیاری گۆڤاری ئیکۆنۆمیست، دەزگای Latinobarometro ، دەزگای Afrobarometer ، و مونتەدای ئابوری جیهانی، و رێکخراوی گالوب بۆ راپرسی، ئامازەی Bertelsmann Transformation Index ، و سەنتەری گەشەپێدان لە رێکخراوی هاوکاریو گەشەپێدانی ئابوری، رێکخراوی دەستپاکی جیهانی، دەزگای Economic Risk Consultancy لە ئاسای. بەڵام ئەو پێوەرانەی کە بانکی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٩٦-٢٠٠٧ لە سەر ویبسایتی خۆی بڵاوی

کردوەتەوە دیاریترین ئەو پێوەرانەن کە ڕەهەندە گرنگو سەرەکیەکانی حوکمرانی لە جیهان پێ دەپێورێت، کە ئەمانەن:

١. **ئازادی ڕادەربرینو لێپرسینەوە:** ئەم پێکهاتەیە بەوە پێوانە دەکرێت تاچەند هاوڵاتیان توانای بەشداری کردنیان هەیە لە هەڵبژاردنی حکومەتەکەیان، هەروەها ئازادی ڕادەربرین، ئازادی پێکهێنانی گروپ، ئازادی ڕاگەیاندن.
٢. **ئارامی سیاسیو نەبونی تیرۆر و توندوتیژی:** تێکدانی ئارامی حکومەت بە ئامرازی نادەستوری یان لە ڕێگەی توندوتیژیو تیرۆرو تۆقاندن.
٣. **کارایی ئیداری حکومرانی:** جۆرێتی خزمەتگوزاریە گشتیەکان، توانای ئامرازو دامو دەزگا مەدەنیەکانو سەربەخۆی لە دەستێوەردانو فشاری سیاسی، هەروەها جۆری ئامادەکردنی سیاسەتی گشتی.
٤. **جۆرێتی چوارچێوەی ڕێکخستن:** توانای حکومەت لە فەراهەمکردنی سیاسەتو ڕێکخستنی باش، کە هەلی گەشەسەندن بۆ کەرتی گشتی بدات.
٥. **سەروەری یاسا:** ئەم پێکهاتەیە بە ئاستی متمانەی ئەوانەی مامەڵە بە ئەحکامەکانی یاساوە دەکەن لە کۆمەڵگاو تاچەند پابەند دەبن پێی. هەروەها بە جۆریەتی جێبەجێکردنی گرێبەستو مافی موڵکداری لەلایەن پۆلیسو دادگا، هەروەها ڕودانی تاوانو کردەوەی توندوتیژی، دەپێورێت.
٦. **ڕێگری کردن لە گەندەڵی:** ئەم پێکهاتەیە بە پێی ئاستی بەکارهێنانی دەسەڵاتی گشتی بۆ دەستکەوتی تاکەکەسی، بە کردەوەی گەندەڵی بچوک بێت یان گەورە، هەروەها دەست بەسەرگرتنی دەستەبژێرو خاوەن بەرژەوەندیە تایبەتەکان بە تواناکانی دەوڵەت، دەپێورێت.

پەیوەندی گرێدراوی نێوان گەندەڵی و ئاسایشی جیهانی

کۆتایی هاتنی جەنگی ساردو هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤییەت کۆمەڵێک دەوڵەتی لاوازو شکستخواردوی لەدوای خۆیدا جێهێشت، کە لە بەلقانەوە درێژدەبێتەوە بە قەوقاسدا تێدەپەرێت بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەراستو ئاسیای باشورو ناوەند، ئەم دەوڵەتە

لاوازو شکستخواردوانه کە بەشێکی زۆریان پەیڕەویان لە فۆرمی حوکمرانی کلێپتۆکراسی دەکرد، دواتر بوەنە سەرچاوەی هەرەشەی ترسناک بۆ کۆمەڵگای جیهانی، لە تیرۆرەوە بۆ نەخۆشیو بازرگانیکردن بە مادەی هۆشبەر. سەرئەنجام بونە مایەی روداني کۆمەڵێک کارەساتی مرۆیی گەورەو پێشلکاری ترسناکی مافەکانی مرۆڤ لە سۆماڵو هایتیو کەمبۆدیا، بۆسنەو کۆسۆڤۆو تەیموری رۆژهەڵات. لە سەرەتادا ئەم دەوڵەتە لاوازانە وا لێیاندەڕوانرا کە گرفتو کێشەی ناوخۆیین، بەڵام روداوەکانی ١١ی سێپتەمبەر ئەوەی سەلماند کە دەوڵەتی لاواز هەرەشەیەکی ستراتیژی گەورەیە بۆ سەر ئاسایشی جیهان. هەر ئەمەش پاڵی بە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاوە نا هەڵبستن بە داگیرکردن دواتریش بنیاتنانەوەی سەرلەنوێی دەوڵەت لە ئەفغانستانو عێراق، لەرێگەی پاڵپشتی توانایی دامودەزگاکانو دوبارە بنیاتنانەوەی لە سفرەوە، چونکە ئەم هەنگاوە بە گرنگ زانر بۆ بەرقەرارکردنی ئاسایشی جیهانی، چونکە لاوازی دەوڵەت تەنها کێشەیەکی نیشتمانی نیە بەڵکو کێشیەکی نێودەوڵەتیشە.

لەم بارەیەوە (سارا چەیز) لە کتێبەکەیدا بەناوی "دزەکانی دەوڵەت: بۆچی گەندەڵی هەرەشەیە لەسەر ئاسایشی جیهان؟" بە وردی تیشکی خستوەتە سەر دۆسیەی گەندەڵی رێکخراو، کاریگەری لەسەر ئاسایشی جیهانی، ئەویش لە رێگەی لێکۆڵینەوەی فۆرمی حوکمرانی لەو وڵاتانە، کە تێیدا حکومەتەکان گۆڕاون بۆ مافیای تاوانکاری، بەمەش هاونیشتیمانی ئەو دەوڵەتانە بونەتە قوربانی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی کە بە دزەکانی دەوڵەت ناویان ئەبات".

سارا ئەوە دەخاتە روو، کە پەیوەندیەکی لێ نەبراو هەیە لە نێوان گەندەڵی رێکخراو(کلێپتۆکراسی) و ئاسایشی جیهان، بە تایبەت لە بەرزبونەوەی ئاستی توندرەوی ئاینی، هەروەها وای بۆ دەچێت شکستهێنانی ئەمریکا لە کۆتایی هێنان بە تیرۆر لە ئەفغانستانو عێراق پەیوەندی بەوە هەیە کە روبەروی گەندەڵی رێکخراو نەبویەوە.

سارا ئەو پەیوەندیە گرێدراوەی نێوان گەندەڵی حکومی رێکخراو، وتێکدانی ئاسایشی نێودەوڵەتی دەخاتە رو، لە رێگەی پیشاندانی ژمارەیەک روداو و کەیسی گەندەڵی لە

دەوڵەتەکان کە لە کتێبەکەیدا لێکۆڵینەوەی لەسەر کردوە. ئاماژە بەوە دەکات هەموو ئەو دەوڵەتانەی کە نارەزایەتیە جەماوەریەکان لە ساڵی ٢٠١١ تێیاندا سەریهەڵدا، ئەو دەوڵەتانەبون کە پەیرەوییان لە فۆرمی حوکمرانی چەتەکان دەکرد، نارەزایەتی پشێویەکان دەرئەنجامی بونی گەندەڵی بەشێوەکی بەرفراوان لە بەرژەوەندی دەستەبژێری گەورە بەرپرسانی دەسەڵاتو کەسە نزیکەکانیان بوو.

لە راپۆرتی رێکخراوی شەفافیەتی جیهانی کە ساڵی ٢٠٠٤ بڵاوی کردۆتەوە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات بەهۆی خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتی سیاسی بۆ بەدەستهێنانی ئامانجی تایبەتی، هاوڵاتیان بێبەش دەبێت لە پێداویستیە خزمەتگوزاریە گشتییە گرنگەکان وەک تەندروستیو پەروەردە، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبونەوەی بێزایو دەرئەنجام ململانێو توندوتیژی لێ دەکەوێتەوە، هەربۆیە پێویستە چارەسەری ئەم پرسە بکرێت لە ئاستی نیشتمانی نێودەوڵەتی" هەروەها داوای لێپرسنەوە دەکات لە دەسەڵاتداران لە پێناو بەدەستهێنانی دەستپاکی، داوای گرتنەبەری رێوشوێنی پێویست دەکات بۆ راگرتنی پێدانی بەرتیل لەلایەن کۆمپانیا گەورەو فرەرەگەزەکان، راگرتنی هاتنی سامانی دزراوی ئەم وڵاتانە بۆ بانکە نهێنیەکان لە رۆژئاوا. چونکە ئەم فۆرمە لە حوکمرانی وەک دەزگایەکی سەرکوتکەر لە ئەنجامدا شپرزەییو لاوازیو پشێوی دروست دەکات لە روی کۆمەڵایەتییەوە، هەروەها ژینگەیەکی گونجاو بۆ گروپی توندرەو دروست دەکات، لەم بارەیەوە (سارا چەیز) بروای وایە سەرهەڵدانی بزوتنەوە ئیسلامیە توندرەوەکان دەرئەنجامی بێزایو بێ متمانەی هاوڵاتیانە لە دەسەڵاتدارنی چەتە، هەربۆیە ئەمە رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی گروپە تیرۆریستیەکانی وەک (داعشو بۆکۆ حەرام) بە ئاسانی بتوانن ناوچەی جوگرافی خۆیان دیاری بکەن. چونکە بەشێک لە هاوڵاتیان جگە لە روانگە دینیەکەی بڕوا بەو هێزانە پەیدا دەکەن وەک رزگارکەر لە گەندەڵی تەماشایان دەکەن.

فۆرمی حوکمڕانی لەهەرێمی کوردستان

بەهۆی ئەو قەیرانە سیاسیو ئابوریانەی دەرئەنجامی پرسی سەرۆکایەتی هەرێم لە ساڵی ٢٠١٥ سەریان هەڵدا، لە ئێستادا حکومەت کارەکانی خۆی راناپەرێنێت وەک دەزگایەکی حکومی، بەڵکو وەک ئامرازێک بەدەست حیزبەوە کارەکانی رایی دەکات، لە کاتێکدا حکومەت ئەو کۆمەڵە دەزگا باڵایانەیە کە نوێنەرایەتی خواستی گشتی دەکات بۆ راپەراندنی کارە گشتیەکان، پرسیاری ئەوە لای بەشێك لە توێژەرانو ئەکادیمیەکان دەکرێت کە ئایا دەتوانرێت بە حکومەتی هەرێمی کورستان بگوترێت حکومەت؟.

لە روانگەی ئەو پرسیارەی سەرەوە بۆ تێگەیشتن لە شێوازو فۆرمی ئیدارەدانی حوکمرانی لە هەرێمی کوردستان، گرنگو پێویستە لە رێگەی ئەو پێوەرانەی کە ئاژانسە نێودەوڵەتیەکان دایناوە بۆ هەڵسەنگاندنی ئاستی ئیدارەدانی حوکمرانی وڵاتان، هەروەها لە روانگەی خاسیەتەکانی حوکمرانی چەتەکان لێکدانەوەی بۆ بکەین، بەڵام لەبەرئەوەی چ پێوەرەکانی ئاژانسە نێودەوڵەتیکان بێت یا خاسیەتەکانی حوکمرانی چەتەکان لە روانگەی پێچەوانەوە نزیکن لەیەکتر، هەربۆیە هەوڵ دەدەین لە روانگەی هەردوکیانەوە شێوازی حوکمڕانی هەرێمی کوردستان بخەینە بەر باس بۆ ئەوەی بگەینە ئەنجامێکی پەسەندکراو.

خاسیەتەکانی حوکمڕانی لە هەرێمی کوردستان

١. **ئابوری نەزۆک:** لەهەرێمی کوردستان سیاسەتێکی ئابوری ناڕونو سەرلیشێواو پەیرەو دەکرێت، بە شێوەیەک سامانی سروشتی هەرێمی کوردستان بۆ سودی چەند گروپێک بەکاردەهێنرێتو پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکان، بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان پەیرەو لە ئابوریەکی ناڕونو دور لە شەفافیەت دەکەن، چەندین جار ئەندامانی پەرلەمانی کوردستان، بێ ئاگایی خۆیان لە داهاتو خەرجی هەرێم

دەربڕیوە، لەگەڵیشیدا کۆمەڵێک ڕەخنەو ناڕەزاییان هەیە لەسەر نەبونی شەفافیەتو لێپرسینەوە لە گرێبەستو داهاتی نەوت.

٢. **فۆرمی سیستەمی دامودەزگاکان:** لە هەرێمی کوردستان پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکانو بنەماڵەکان شێوەی سیستەمی دامودەزگاکان دیاری دەکەن، نەک پشت بەستن بە یاسا بەرکارەکان، باشترین نمونەش، مسعود بارزانی لە دوای دوخولی سەرۆکایەتیەکەیو دوو ساڵ درێژکردنەوەی ولایەتەکەی لە ساڵی ٢٠١٣ کە ئەویش کۆتای هات لە ٢٠١٥/٨/١٩ کەچی پۆستەکەی چۆل نەکردوە، لە کاتێکدا لەسەر بنەمای ڕێکەوتنی سیاسی لە ڕێگەی هەڵبژاردن ئەو پۆستەیان بەدەست هێناوە، بەڵام دوای هیچ ڕێگایەکی یاسایان لە بەردەم نامێنێت، پەرلەمانیش ئەو کەڤەرە یاساییان بۆ دروست ناکات، وەک ئەوەی لە ٣٠ حوزەیرانی ٢٠١٣ بۆیان دروست کرا، پەنا ئەبەن بۆ بەکارهێنانی هێزی سەربازی، بە ڕێگری کردن لە سەرۆکی پەرلەمان بۆ راییکردنی کارەکانی پەرلەمان، لە لایەکی تریشەوە دەرکردنی وەزیرەکانی بزوتنەوەی گۆڕان لە حکومەت هەموو ئەمانە پێشلکاری رونە لە بنەمای یاساییو دامودەزگایی بون. ئەم هەنگاوانە هەوڵی پەیرەوکردنی شکڵی دەسەڵاتی خێلگەری پشتاوپشتە لە هەرێم، کە ئەویش بۆ جێگیرکردنی پێگەی بارزانیە وەک سەرۆکی هەرێم دوای خۆشی بۆ ئەندامانی تری بنەماڵەکەی، هەموو ئەم رەفتارانە ئەوە دەسەلمێنێت حیزبو بنەماڵەکانن لە هەرێمی کوردستان شکڵی سیستەمی دامودەزگاکان دیاری دەکەن نەک یاساو دەستور.

لە ئێشتاشدا دەیانەوێت لە دەرەوەی پەرلەمان هەنگاو بنێن بۆ جێگیرکردنی ئەو ستراتیژەی هەوڵی بۆ دەدەن، لە کاتێکدا ڕێکەوتنی سیاسی لەدەرەوەی گفتۆگۆکانی پەرلەمان، پرۆسەی نادیموکراسین، چونکە پشتگوێ خستنو بازدانە بەسەر ئیرادەی گەل، پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکان لە سیستەمی دامو دەزگای نوێنەرایەتی بەهێز دەترسن، چونکە دەیانخاتە ژێر رەحمەتی دەرئەنجامی هەڵبژاردن، کە رەنگە هەر یەکێکیان زۆرینەی هێز و بەهای سیاسیان لەدەست بدەن لە سندوقەکانی دەنگدان.

(سەردار عەزیز) لە کتێبێکیدا بەناوی (حکومەت و سامانی سروشتی لە هەرێمی کوردستان) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە لە ئێستادا دامو دەزگاکانی حکومەتی

هەرێم کۆمەڵە دەزگایەکن بۆ کۆنترۆڵکردن‌و لە قاڵبدانی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەوەی بە ئاراستەی خەون‌و ئارەزووەکانی کەسی یەکەمی حیزبە باڵا دەستەکاندا بڕوات.

هەر لەم بارەیەوە Global Post Investigations ڕاپۆرتیکی لەبارەی گەندەڵی لە کەرتی نەوەت بە ناونیشانی (The curse of oil in Iraqi Kurdistan- نەفرەتی نەوت لە هەرێمی کوردستان) لە مانگی یەکی ٢٠١٧ بڵاوکردوەتەوە ئاماژەی کردوە بەوەی لە کوردستاندا بنەماڵە زۆر گرنگە، دو بنەماڵە هەیە کە سیاسەتیان قۆرخ کردوە هەرچی بڕیاری حکومەت‌و سەرمایەگوزاری هەیە بە جۆرێکە کە بچێتە خزمەتی پێشخستن‌و سەرخستنی بنەماڵەوە. گفتوگۆی نەوت ئیشێکی حکومی نیە لە کوردستاندا، بەڵکو بنەماڵەییە. ئەگەر ئەمە بەردەوام بێت کوردستان بەرەو دیکتاتۆریەت هەنگاو دەنێت. هەروەها ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە سەرجەم گرێبەستەکانی نەوت بە شێوەیەك ڕێکخراون سود بە یەکێك لەم دو بنەماڵەیە بگەیەنێت، نەک بۆ بەرژەوەنی گشتی، کە ئەمەش ئاماژەیەکی رونە بنەماڵەکان شێوەی سیستەمی دام‌و دەزگاکان دیاری دەکەن لە هەرێم.

٣. **سیاسیەکان دەبن بە بازرگان:** لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ لە هەرێمی کوردستان جۆرێک لە تێکەڵابونی کاری بازرگانی‌و سیاسی بەڕونی بەدەردەکەوێت، بەجۆرێک لە جۆرەکان کاری بەرپرسیانی سیاسی‌و کاری بازرگانی تێکەڵ بوە، ژینگەیەکی وەها خولقێنراوە کە پارتە سیاسیەکان لە سەر حسابی داهاتی گشتی گروپی کۆمپانیایان هەبێت‌و پرۆژە لە حکومەت وەرگرن، لە بەرامبەردا کەمترین کار ئەنجام دەدەن. لەلایەکی تریشەوە ژینگەیەکی وەهای دروستکردوە بەشێکی زۆر لە پیاوانی خاوەن کار (کە خزم یان کەسی نزیکی کاربەدەستانی حیزبە باڵادەستەکانن) بەتەواوەتی‌و تەنها پشت بە هاوکاری حکومەت ببەستن لە پرۆژە بازرگانیەکانیان، ئەمەش زۆر بە ڕونی لەو لیستەی کۆمپانیاکاندا بە دەرکەوت، کە چەندین کۆمپانیا ماوەی چەندین ساڵە پارەی گشتیان لایە بەڵام ئامادە نین بیگەرێننەوەو حکومەتیش لێیان بێ دەنگە، بەمەش چینێکی وەها لە بازرگان‌و سیاسی پەیدا بون کە داهاتی گشتی بۆ سودی تایبەتی خۆیان بەکاردەهێنن. لەم بارەیەوە (کاوە حەسەن) لەتوێژینەوەیەکدا بە ناونیشانی (کۆمەڵگای بە

سیاسیکراوی هەرێمی کوردستان) کە سەنتەری کارنیگی ساڵی ٢٠١٥ بڵاوی کردۆتەوە ئاماژە دەکات بەوەی دوای ئەوەی لە ساڵی ٢٠٠٣ داهاتێکی گەورە کەوتەبەردەستی هەردو (پارتی دیموکرات و یەکێتی نیشتیمانی)، ئەم پارە بوە هۆی زیاتر فراوانکردنی کارکردن لەسەر بنەمای خزمایەتیو کەسایەتیو دۆستو لایەنگری سیاسی. ئەو گۆڕانکارییە پیاوانی شۆڕشگێری گۆڕی بە پیاوانی بازرگان، کە ئیتر هێڵێک نەما بۆ جیاکردنەوەی چینی بازرگانو دەستەبژێرە سیاسییەکە، لەلایەکی دیکەشەوە پارتە دەسەڵاتدارەکانو سەرمایەدارەکان پەیوەندیی توندو تۆڵیان لە بواری وەبەرهێناندا پەیدا کرد. لەم بارەیەوە سیمۆن هاتفیلد سەرۆکی وێسترن زاگرۆس لە شایەتیدانێکدا دەڵێت: لەم هەرێمەدا هیچ شتێك بێ بەرامبەر نیە. شتێك نیە ناوی بەرژەوەندی گشتی بێت، ئەوەی کە هەیە بەرژەوەندی تاکەکانەو هەرکەس بەلایەوە گرنگە خۆی چەندی دەست دەکەوێت.

٤. **سەروەری یاساو خۆقوتارکردن لە لێپرسینەوە:** سەرەرای ئەوەی لە هەرێمی کوردستان دەزگای چاودێری داراییو دەستەی دەست پاکی هەیە، هەروەها سەرەرای ئەوەی کاربەدەستانی حکومەتی هەرێم لە چەندین بۆنەدا ئاماژەیان بۆ بونی گەندەڵی کردوە، بەڵام تاکو ئێستا هیچ بەرپرسێک باڵاو بازرگانێک نەدراونەتە دادگا، بەڵکو ئەوانەشی بەڵگەکانیان گەیشتوەتە دادگاکان پشتگوێ خراون، لەم بارەیەوە بەرێوەبەری فەرمانگەی داواکاری گشتی سلێمانی (د.فرهاد حاتم) لە نامەی دەست لە کارکێشانەوەکەیدا کە لە ٢٠١٥/١/٧ بڵاوی کردۆتەوە لە خاڵی سێیەمی دەست لە کارکێشانەوەکەیدا هاتوە "جێبەجێنەکردنی بنەمای یاسای وەک یەک لەبەردەم یاسادا(المساواة امام القانون) بوەتە هۆی ئەوەی تەواوی هەوڵو ماندوبونی ئەندامانی داواکاری گشتی لە ئاشکراکردنی دۆسیەکانو جوڵاندنی سکاڵایی سزاییو هەروەها ماندوبونی دادوەران لەدەرکردنی بریاری گونجاو لەسەر ئەو دۆسیانە تەنها وەک (حبر علی الورق) بمێنێتەوەو لە سەرزەمینی واقیع ئاسەوارێکی ئەوتۆ نەخاتەوە بەتایبەت بەرامبەر ئەو کەسانەی کە ئاستێکی بەرپرسیارێتی دیاریکراویان هەیە، هەندێک بەرپرس سەرەرایی ئەوەی سکاڵایان لەسەر تۆمارکراوە بە تۆمەتی بەهەدەردانی سامانی گشتیو بریاری دەستگیرکردنیان بۆ دەرچوە، بەڵام بەداخەوە دەسەڵاتەکانی سەروو خۆیان

له بری پابەندبون بە یاساو جێبەجێکردنی بریاری دەستگیرکردنی ئەو بەرپرسانەو ئامادەکردنیان لەبەردەم دادگا بەفەرمیو بێ گوێدانە دەستورو بنەما یاساییەکان نوسراو دەکەن بۆ دادگاکانو لایەنی پەیوەندیدارو رەزامەندی نادەن بە ناردنی ئەو تۆمەتبارانە بۆ بەردەم دادگا". ئەمە بەڵگەیەکی رونە بەرپرسان هێزیان هەیە کە دەیان پارێزێت لە سزا، لەو کارە نایاساییانەی ئەنجامی دەدەن.

٥. **پەکخستنی دادگاکانو بەکارهێنانی بۆ بەرژەوەندی تایبەت:** دەرئەنجام ئەو شێوە ئیدارەدانی حوکمرانیە لە هەرێم بەرقەرارە، دادگاکان بەکاردەهێنیرێن لە بەرژەوەندی تایبەت بۆ دەربازبون لە سزادانو هەڵهاتن لە لێپرسینەوەو دروستکردنی دۆسیە بۆ کەسانی بە ئامانجکراو لە لایەن پارتە دەسەڵاتدارەکان کە لە ماوەی رابردودا چەندین حاڵەتی وەها لە هەرێم بەدی کراون.

٦. **گەندەڵی سیستەمە:** ئەگەر تەماشای هەرێمی کوردستان بکەین گەندەڵی تەواوی دەسەڵاتی گرتوەتەوە لە ئاستی باڵا، چ لە نارونیو ناشەفافیەتی داهاتو خەرجی بێت، چ لە بونی گەندەڵی رون لە ئەنجامدانی پرۆژەکان، چ لە بونی گەندەڵی بەرچاو لە دامودەزگاکان، لەگەڵ ئەوەشدا لە دامودەزگاکان بە رێکاری نایاسایی دور لە بنەما کارگێریەکان سەدان کەس بە پلەی باڵا خانەنشین دەکرێن، هەموو ئەمانە بەڵگەی رونن بۆ ئەوەی گەندەڵی لە هەرێمی کوردستان بوەتە سیستەمو کاری پێدەکرێت، لەم بارەوە هەردوو پەرلەمانتار (عەلی حەمە صاڵح و سۆران عومەر) لە پەرلەمانی کوردستان راپۆرتێکی لێکۆڵینەوەیی پەرلەمانی لە دوتوێی ٣١ لاپەرە لە ساڵی ٢٠١٦ بەناوی (مەرگەساتی حوکمرانی) ئاراستەی رای گشتیو پارتە سیاسیەکانیان کردوە، زۆر بەوردی بە بەڵگەوە تیشکیان خستوەتە سەر بەشێک لەو گەندەڵیانەی کە لە لایەن حکومەتی هەرێمەوە ئەنجام دراون لەوانەش (نەمانی داهاتی نەوت، باڵادەستی کۆمپانیاو بانکی حیزبە باڵا دەستەکان، لاوازی دەزگاکانی چاودێری، وەرگرتنی قەرز بە بری ٢٨ ملیار دۆلار تەنها لە ساڵی ٢٠١٤و ٢٠١٥ لە کاتێکدا داهاتی نەوت بە تەنها ١٣ ملیار دۆلار بوە هەر ئەو برەش لەو دوو ساڵە بۆ موچە خەرجکراوە، بردنە دەرەوەی پارە، ناشەفافیەت لە داهاتی خاڵە سنوریەکانو فرۆکەخانەکان، دامەزراندنی ٣٠٠٠ فەرمانبەر بە نایاسایی تەنها لە ساڵی ٢٠١٥ لە کاتێکدا حکومەتی هەرێم لە

هەمان ساڵدا لە قەیرانی دارایدا بوە زۆرێنەی ئەو دامەزراندنانە بۆ کەرتە ئەمنیەکان بوە نەک خزمەت گوزاریەکان بە پێی بەڵگەکانی لێکۆلێنەوەکە ١٢٤٤ بۆ کەرتی ئەمنی -ناوخۆو ئاسایشو ٤٣٧ بۆ کەرتی تەندروستیو شارەوانی، خانەنشینی نایاسایی، تاپۆکردنی زەوی لەسەر کۆمپانیایی حیزبی، دیارنەمانی پارەی نەقدی، نەدانی پشکی قازانجی کۆمپانیاکانی پەیوەنیو ئینتەرنێت)[1].

ئەم راپۆرتە بە داتایی وردو بەڵگەنامەی دامو دەزگاکانی حکومەتی هەرێم ئەوە دەسەلمێنێت کە گەندەڵی لە هەرێمی کوردستان بوەتە سیستەمو لە ئەجێندای کاری حکومەتی هەرێم ئامانجەکان ئیدارەی گشتی نین، بەڵکو ئامانجی سیاسەتەکان لە بنەرەتدا بۆ کەڵەکەکردنی سەرمایەی تاکەکەسی دەسەڵاتدارانە.

هەر لەم بارەیەوە راپۆرتەکەیGlobal Post Investigations، هەرێمی کوردستانی بە نێجیریا هاوتاکردوە "نێجیریا یەکێکە لە هەرە بەرهەمهێنە گەورەکانی نەوت لە ئەفەریقادا و (١٠)ەهەمین گەورەترین بەرهەمهێنی نەوتی جیهانە. هاوشێوەی کوردستان، نەوت بەشی هەرە گەورەی ئابوری نێجیریا پێکدەهێنێت. نێجیریا لە ساڵی (١٩٧٠) کاندا، یەکێك بو لە (٥٠) دەوڵەمەندترین وڵاتی دنیا، بەڵام ئێستا یەکێکە لە (٢٥) هەژارترین وڵاتی دنیا. هۆکاری سەرەکی دارمانی نێجیریا لە روی ئابوریەوە گەندەڵی حکومەتو بەرپرسەکانی بو لەگەڵ نەبونی شەفافیەت لە گرێبەستەکانی نەوتدا. بە سەدەها هەزار بەرمیلە نەوت رۆژانە لە بازاڕی رەشدا دەفرۆشرانو قازانجی ئەو فرۆشتنانە دەچونە گیرفانی بەرپرسە نێجیریەکانەوە. ئەم لەعنەتی نەوتە زۆر وڵاتی تریشی گرتەوە لەوانەش: ئەنگۆلا، چاد، ڤەنزوێلا، لیبیا، گینیای ئیستیوائی، بۆتسوانا، پێرو، چیلیو ئێستاش کوردستانی عێراق.

هەموو ئەمانە دەرخەری ئەو راستیەن کە گەندەڵی لە هەرێمی کوردستان بوەتە سیستەم، بەشێکی دانەبراوە لە ئیدارەدانی حوکمرانی، هەربۆیە ئەستەمە ریشەکێش بکرێت یان بەرەنگاری بکرێت لە لایەن هەمان ئەوانەی کە برەویان پیداوە.

---

١ علی حمه صالح و سۆران عمر، مەرگەساتی حوکمرانی- راپۆرتی لێکۆڵینەوەی پەرلەمانی، ٢٠١٦/١/١٦ ، بۆ زانیاری زیاتر بروانە :
http://sbeiy.com/Article-27590

٧. **لاوزایو کەمتوانایی دامودەزگاکان - کارایی ئیداری حکومرانی:** دەستێوەردانی حیزبی لە دامودەزگاکانی حکومەتی هەرێم هەروەها ئیدارەدانی دامودەزگا ئەمنیو سەربازیەکان لەلایەن حیزبو بنەماڵەکان یەکێکە لە هۆکارەکانی لاوازبونی ئەم دامودەزگایانە لە روی بەرهەمو توانای ئیدارەدانو پێشکەشکردنی بەرهەم، لە قۆناغی ئێستادا دامو دەزگاکانی هەرێم بەشێوەیەک لاوازبون کە توانای ئیدارەدانی خۆیانیان نەماوە، بەشێوەک لە کارو فەرمانەکانیان ئەمە بەدی دەکرێت، چونکە رۆژانە بەشێکی کەم لە فەرمانبەرەکانیان دەوام دەکەن، هەروەها توانای داراییان هێندە کەم کراوەتەوە کە ناتوانن خزمەتگوزاریە سەرەکیەکان پێشکەش بە هاوڵاتیان بکەن، لە داهاتوشدا ئەگەر بەم شێوەیە بروات قەیرانی خراپتر لە پێکهاتەی ئەم دامو دەزگایانە بەدی دەکرێن. ئەم لاواز بونەش لە ئێستادا ئامانجدارە لە لایەن گروپێک لە دەسەڵاتدارانی هەرێم ئاراستە دەکرێت، بۆ ئەوەی روانگەیەکی گشتی لای خەڵک دروست بکەن، لە پێناو دانی ئەم دەزگایانە بە کەرتی تایبەت. هەروەها حکومەتی هەرێم توانای فەراهەمکردنی رێکخستنی باش نیە کە هەلی گەشەسەندن بۆ کەرتی گشتی برەخسێنێت، چونکە لە پەیرەوکردنی بنەما کارگێریەکانو رێکخستن رەچاو لە بنەمایەکی رون ناکات. لەوانەش نەبونی شەفافیەت، نەبونی چاودێری، لێنەپرسینەوە، سەختی گەیشتن بە داتاو زانیاری. ئەم کێشانە هەموی بونەتە هۆکاری پەککەوتەیی دامەزراوەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان.

٨. **ئازادی رادەربرین:** سەرەرای ئەوەی بۆشایەک هەیە بۆ ئازادی رادەربرین، بەڵام لە ئێستادا هەرەشەکان لەسەر ئازادی رادەربین بە ئاشکرا لە هەرێمی کوردستان بەدی دەکرێت، لەماوەی ٦ ساڵی رابردودا چەند رۆژنامەنوسێک شەهیدکراون لەوانەش (سۆرانی مامە حمە، سەردەشت عوسمان، عبدالتاهیر شەریف، کاوە گەرمیانی، ویداد حسین ...)، تاکو ئێستاش بکوژەکانیان دیارنینو هەروەها رێکاری پێویستیش بۆ بەدواداچونی کەیسەکان نەگیراونەتەبەر. ئەمە سەرەرای سزادانی چەندین رۆژنامەنوس بە سزای زیاتر لەساڵێکو هەروەها گرتنو سزادانی چەندین کەس لەسەر ئازادی رادەربرین.

له سەروبەندی هەڵبژاردنەکان بە گشتیو هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٩ بە تایبەت، دەسەڵاتداران ترسناکترین پێشلکاریان بەرامبەر ئازادیو ئازادی رادەربرین کرد کە ئەویش بریتی بوو لە نانبرینی هاوڵاتیانی هەرێم لە بەرامبەر دەنگ نەدانیان بە پارتیو یەکێتی لە هەلبژاردنەکان، کە دەرئەنجام سەدان فەرمانبەری حکومی نانبراو کرانو لە کارەکانیان دوور خرانەوە.

هەروەها لە ساڵی ٢٠١٥ هێزەکانی ئاسایشی سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستان نووسینگەکانی میدیای گۆڕان لە هەولێرو سۆرانودهۆک داخستو کارمەندانی KNN و NRT یان ناردەوە بۆ سلێمانی. تەلەفیزیۆنی NRT ڕایگەیاند کەوا هێزەکانی ئاسایش کارمەندەکانیان لە دهۆکو هەولێر ڕفاندوون. هەموو ئەمانە ئاماژەی رونن کە ئازادی رادەربرین لە هەرێمی کوردستان لەبەردەم هەرەشەی گەورەدایە.

٩. **ئارامی سیاسی:** لە ماوەی چەند ساڵی رابردودا بەهۆی بەربڵاوی گەندەڵیو نەبونی خزمەتگوزاریو جێبەجێنەکردنی یاسا، چەندین خۆپیشاندانو نارەزایی لە هەرێمی کوردستان سەریان هەڵدا، لە ئەنجامی بەکارهێنانی توندوتیژی دژ بە خۆپیشاندەران چەندین هاوڵاتی شەهیدکران، ئەمەش هەرێمی کوردستانی خستە دوخێکی نائارام، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی تیرۆرکردنی رۆژنامەنوسان، قۆرخکردنی دەسەڵاتو ناکۆکی هێزە سیاسیەکان لە ئێستادا هەرێمی لە دۆخێکی سیاسی نا ئارامدا دەژێت.

١٠. **گۆرینی ئەنجامی هەڵبژاردنە گشتیەکان:** سارە چەیز لە کتێبەکەیدا ئاماژە بەوە دەکات گۆرینی ئەنجامی هەڵبژاردنەکان یەکێکە لە خاسیەتە سەرەکیەکانی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی. لە هەرێمی کوردستان لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٩١ دیاریدەی گۆرینی دەرئەنجامی هەلبژاردنەکان دیاریدەیەکی باوە، لە دوای هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٩ وە سەرەرای بە کارهێنانی ترسو تۆقاندن هەرەشەو نانبرینی هاولاتیان لە پێناو گۆرینی ئەنجامی هەلبژاردنەکان، لە هەمان کاتدا پارتە دەسەڵاتدارەکان سڵیان لەوە نەکردەوە تەزویر لە هەڵبژاردنەکان بکەنو دەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان بگۆرن لە پیناو پاراستنی دەسەڵاتیانو بەردەوامی دان بە مۆنۆپۆلکردنی دەسەڵاتو بەردەوامیدان بەم فۆرمە لە حوکمرانی.

ئایندەی هەرێم لەبەردەم فۆرمی حکومرانی کلێپتۆکراسی

لەو ئاماژانەی لەسەرەو باسمان کرد فۆرمی فەرمانرەوای لە هەرێمی کوردستان لە چوارچێوەی ئیدارەدانی کلێپتۆکراسی(حکومرانی چەتەکان)، تاکو ئێستاش هیچ ئاماژەیەکی رون نیە لە هەرێمی کوردستان بۆ دەربازبون لەو شێوە حوکمرانیە بە پێچەوانەوە ئاماژەکانی ئەم شێوازە لە حکومرانی پێگەکانی خۆی زیاتر قایم دەکات. لەروانگەی ئەم گریمانەیەوە ئایا هەرێمی کوردستان لە ئاستێکی خراپدایە چ ئایندەیەک چاوەروانی دەکات؟

ئەو توێژینەوەو لێکۆڵینەوانەی لە بارەی ئایندەی دەوڵەتی شکستخواردو دەکرێن، ئاماژە بەوە دەکەن کە بەردەوامی دەوڵەت بە شێوازی حوکمرانی شکستخواردو دەوڵەت لە هەرەسهێنان نزیک دەکاتەوە، لە کاتی کارلێککردن لە نێوان گۆراوی دەرەکی (کە خۆی لە ژینگەی ئیقلیمیو نێودەوڵەتیدا دەبینێتەوە) گۆراوی ناوخۆ (وەک شکستی سیستەمی سیاسی لە بەرەنگاری بونەوەو دامرکاندنەوەی توندوتیژی، لاوازی توانای لە پێکەوەنانی داواکاری گروپە دژبەیەکە نێوخۆیەکانو بەدەستهێنانی ئارامی سیاسی، زیادکردنی سامانی ئابوری لە ناوچەیەکی دیاریکراو لە دەوڵەت) نمونەی ئەو دەوڵەتە شکستخواردوانەش سوریاو عێراقو لیبیاو ئەفغانستان. ئەمە ئەگەر کلێپتۆکراسی هەرەشەبێت تائاستی هەرەسهێنان بۆ دەوڵەتێک کە خاوەنی پێگەی سیاسیو یاسایی بێت لە ئاستی نێودەوڵەتی، ئەوا بێگومان ئەم فۆرمە لە حوکمرانی مایەی هەرەشەی گەورەترە بۆ هەرێمیک کە تاکو ئێستا لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدایە بە درێژایی تەمەنی ئەم دەوڵەتە هەرەشە بووە بۆ سەر مافەکانی هەروەها بە هەمان شێوە ژینگەی هەرێمیش هەرەشەکانی بۆ سەر هەرێم زیاتر نەبوبێت ئەوا کەمتر نەبوە. لەم روانگانەی سەرەوە هەوڵ دەدەین خوێندنەوەیەک بۆ لێکەوتەکانی لەسەر ئایندەی هەرێم بکەین:

یەکەم؛ لێکەوتەکانی لە ئاستی ناوخۆ

لەروانگەی باسکردنی خاسیەتەکانی ئیدارەدانی حوکمرانی لە هەرێمی کوردستان ئەوەمان بۆ رون بویەوە، خاسیەتەکانی هەمان خاسیەتی فەرمانرەوای چەتەکانە،

هەر ئەمەشە هۆکاری سەرەکی ئەو قەیرانانەی کە لە هەرێمی کوردستان هەیە، لە ئەمڕۆدا ئەم فۆرمە هەژمونی بەسەر هەرێمی کوردستاندا کردوە، بەڵکو بەجۆرێک لە جۆرەکان گەیشتۆتە قۆناغی خۆسەپێنیّ. پەککەوتەییو لاوازی دامەزراوەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان، داگیرکردنیو پەکخستنی دامو دەزگا شەرعیەکان لەلایەن حیزبو بنەماڵەوە، نەبونی میکانیزمی شەفاف، ناڕونی داهاتو گەندەڵی کوشندەی کاربەدەستی حکومیی گروپە هاوکارەکانیان. ئەم کێشانە بونەتە هۆکاری سەرەکی نەبونی متمانەی هاوڵاتیانو ڕەخنەگرتن لە نێوخودی حکومەتی هەرێمو کۆمەڵگای کوردستانی.

دەرئەنجامی ئەم شێوە لە حوکمڕانی بێمتمانەیی لای هاوڵاتیانی کوردستانو لە نێوان پارتە سیاسیەکان لە لایەکی تر دروستکردوە، بە شێوەیەک لە ئێستادا بە دەگمەن بارودۆخەکە بەبیّ خۆپیشاندانو ناڕەزایی تێپەڕ دەبێتو داواکارییەکان زیاتر بۆ لێپرسینەوەو سەروەری یاساو باشکردنی خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکانە. توڕەییو بێزاری لەو گەندەڵییانەی پێشینەیەکی کەم وێنەی هەیە کە زۆر جار تەنها لە ڕێگەی توندوتیژیەوە کۆتاییان پێدەهێنرێت.

حکومەتی هەرێمو پارتە دەسەڵاتدارەکان جۆرێک لە نەبونی متمانەیان هێناوەتە ئاراوە لای هاونیشتمانیان بەشێوەیەک نێگەتیڤ لە پرۆسەی حوکمرانی بروانن، بەد گومان بن لە کۆی پرۆسەی سیاسی لە هەرێم تەنانەت بە هەوڵی ئەو پارتو لایەنانەی کە ئامانجیان چاککردنی پرۆسەی حوکمرانیە لە هەرێم.

لە دۆخیکی بیّ متمانەی وەهادا ئەستەمە هەرێمی کوردستان گەشانەوەی ئابوریو سیاسی بە خۆوە ببینێت، بە پێچەوانەوە ژینگەیەکی وەها خوڵقاوە کە سەرهەڵدانی توندوتیژی نێوخۆیی یەکێکە لە ئەگەرە چاوەروان کراوەکان، بەتایبەت لە بەردەوامبونی پارتە سیاسیە باڵادەستەکان بە وەڵام نەدانەوەی خواستی خۆپیشاندانەکان لە لایەن حکومەتی هەرێم. ئەم دۆخە چەندین لێکەوەتەی نێگەتیڤی لە ئاستی نیوخۆی لێکەوتوەتەوە لەوانەش:

١. **پەکخستنی دەزگاکان؛** وەک پێشتر لە خاسیەتەکانی فۆرمی حوکمرانی ئاماژەمان بە پەککخستنی پەرلەمان کرد لەپێناو ئەوەی نابێت چ پەرلەمان یان حکومەت هەرگیز ببنە ئەو دەسەڵاتە کە ڕێگری بکەن لە چەسپاندنی دەسەڵاتی حیزبو تاکەکەسو بنەماڵە، چونکە بەهێزبونی دەزگا یانی لاوازبونی فۆرمی فەرمانرەوای کلێپتۆکراسی. پەکخستنی ئەم دەزگایە یانی پەخکستنی بەشداری سیاسی هاونیشتمانیان لە پرۆسەی سیاسی، لە هەمان کاتدا بریاردان لە لایەن بنەماڵەو سەرکردەکان لە جیاتی ئەوان لە هەموو پرسێک کە دەبێت هاونیشتمانیان بریاری لەسەر بدەن، هەر ئەمەشە وادەکات حکومەت، وەک ئامرازێک بێت بەدەست بنەماڵەو سەرۆکی حیزب، بەمەش حکومەتی هەرێم سیفەتی دەزگایەتی لەدەستداوە، چونکە دەزگا پەیوەستە بە حوکمی یاسا، هەر کات دەزگا لە ڕێگەی یاساوە بەرێوە نەچوو ئەوا سیفەتی دەزگایەتی لە دەست ئەدات.

٢. **متمانە نەبون بە چاکسازی؛** بەهۆی ئەوەی زیاتر لە ١٠ ساڵە پارتە دەسەڵاتدارەکانی هەرێم بانگەشەی چاکسازی دەکەن، لە دوای خۆپشاندانەکانی ١٧ی شوباتی ٢٠١١ تاکو ساڵی ٢٠١٦ سەرۆکایەتی هەرێمو حکومەتی هەرێم زیاتر لە چوار پرۆژەی چاکسازیان راگەیاندوە، بەڵام هاوڵاتیان هیچ دەرئەنجامێکی ئەوتۆیان بەدی نەکردوە لەو بەرنامانەی ناونراون چاکسازی بەڵکو ئەوەی بینوە دەسەلاتداران بەردەوامن لە ئەنجامدانی گەندەڵیو کۆششکردن بۆ قایمکردنی دەسەڵاتی خێزانیو بنەماڵەیو رەوایەتی پێدانی بەسەر دامودەزگای حوکمرانی. هەربۆیە هاوڵاتیان متمانەیان بەوەنیە چاکسازی لە لایەن ئەمانەوە بێتەدی، سەرئەنجام ئەم بێ متمانەییە وای لە تاکی کورد کردوە لە بری شانازی بە کوردبونو دەسەڵات، هەست بەنامۆبونو دابرانو بێئاراستەبوونی سیاسیو نارونی چارەنوس بکات. لە ئێستاشدا جەنگی دژ بە داعش هۆکارێکی باشە بە دەست پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکان بۆ ئەوەی چاکسازی ئەنجام نەدەنو رەوایەتی بە هێزی خێزانی بنەماڵەیی بدەن.

٣. **کۆچکردن:** دەرئەنجامی ئەو دۆخەی کە دەسەڵاتدارانی هەرێم دروستیان کرد لە ماوەی دوو ساڵی رابردودا بەهەزاران هاونیشتمانی هەرێمی کوردستان کۆچیانکرد بۆ دەرەوەی وڵات. بەجۆرێک تەنها لەماوەی هەشت مانگی ساڵی (٢٠١٥) نزیکەی

(٢٥٠٠٠) هاوڵاتی کە زۆربەیان لە توێژی خوێندەواری گەنجن هەرێمی کوردستانیان بەرەو دەرەوە جێهێشتوە لە پێناو باشبونی گوزەرانیان، ئەم شەپۆلی کۆچکردنە بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە بۆ ئەو پاشەکشە گەورەیەی کە سیاسییەکانی کورد بەسەر دانیشتوانیاندا هێناوە لەماوەی رابردودا هەروەک دەبینین هەستی پابەندێتیو وابەستەبون بۆ ئەم نیشتیمانە داوێتی لە کزی.

٤. **پێشلکاری مافەکانی مرۆڤ:** رۆژانە پێشلکاریەکان بۆ سەر مافەکانی مرۆڤ زۆر لە زیاد بونە، لەوانەش هەرەشە بۆ سەر رۆژنامەنوسانو بەرتەسکردنەوەی ئازادی رادەربرین، هەروەها توتدوتیژیە خێزانیەکان کە لە ئێستادا بەشێوەیەکی بەرچاو بەهۆی قەیرانی دارایی زیادیان کردوە، جگە لەو راپۆرتانەی رێکخراوەکانی بواری چاودێری کردنی رەوشی مافەکانی مرۆڤ کە ئاماژە بە دیاریدەی بازرگانی کردن بە مرۆڤ لە هەرێم دەکەن.

٥. **رێگەنەدان بەبونی هێزی نیشتمانی:** بەردەوامی دان بە فۆرمی فەرمانرەوای چەتەکان، بەردەوام بونی بەرژەوەندیە تایبەتەکانی کەمینەی دەسەڵاتدارە، یەکێک لە رێگە گرنگەکانی پاراستنی ئەم فۆرمە شکست پێهێنانو لاوازکردنی دامو دەزگای دەوڵەتیە، لە نێویشیاندا دامو دەزگا ئەمنیو سەربازیەکانە. دەسەڵاتدارانی هەرێم لە ماوەی حوکمرانیان هەمیشە کاریان لە سەر ئەم ستراتیژە کردوە. پەیمانگای کارنیگی سەنتەری رۆژهەڵاتی ناوەراست لە توێژینەوەیەکیدا بەناونیشانی (بەربەستەکانی یەکگرتنەوەی پێشمەرگە) کە لە ٢٠١٥/١٢/١٦ بڵاویکردەوە ئاماژە بەوە دەکات، لە کاتێکدا پێشمەرگە سیمبوڵە بۆ ئازادیو خۆڕاگری، جێی شانازی هەمو کوردە ئەم دو لایەنە هەریەکەیان لە هەوڵی بچوکردنەوەو کەم نرخاندنی هێزی پێشمەرگەدایە. هەروەها ئاماژە دەکات بەوەی کە حیزبایەتی بەربەستی سەرەکیە بۆ یەکگرتنەوەی هێزی پێشمەرگە، زۆربەی ئەندامانی مەکتەبی سیاسی هێزی تایبەت بە خۆیان هەیە یان یەکەیەکی پێشمەرگە لە خزمەتی ئەواندایە، لە بەرامبەردا گۆڕان کە پارتێکی سیاسی ریفۆرمخوازە داوای دەکرد کە کۆتای بهێنرێت بە حیزبی کردنی هێزی پێشمەرگە، سەرەڕای ئەوەی بەرنامە چاکسازییەکانی گۆڕان رێگیریان لێکرا لە ریفۆرم کردنی هێزی پێشمەرگەدا بەڵام لە رێکەوتی (٢٠١٤/٧/٢٣) لەهەنگاوێکی

بوێرانەدا پەرلەمانی کوردستان بڕیاری یەکگرتنی هەمو هێزەکانی پێشمەرگەی کوردستانی راگەیاند لە ماوەی شەش مانگدا، بەڵام هێشتا جێبەجێ نەکراوە. ئەم دەمارگیرییە حیزبیە رێگرە لە دروستکردنی پەیوەندیەکی تەندروستی مەدەنیو سەربازی لە کوردستانی عێراقدا. چونکە پێشمەرگە وەک داردەستی ئەو دو حیزبە بەردەوام بو لە کارەکەی لە دوای سەهەڵدانی داعش. ئەمەش خاڵێکی لاوازی کوردەکانە لەجێگەی ئەوەی ئەم دۆخە بیانگەیەنێتە کەناری یەکبونی دامودەزگا کوردیەکان، بە پێچەوانەوە شەری دژ بە تیرۆر سەر لەنوێ ناکۆکی کۆن لەنێوانیان سەری هەڵداوەتەوە، لە بری ئەوەی پەرە بە هەنگاوەکانی گۆڕینی هێزی پێشمەرگە بۆ هێزێکی سەربازیو پیشەییو ناسیاسی بدەن

٦. **لە دەستدانی شەرعیەت:** بەهۆی ئەو قەیرانەی دەرئەنجامی چۆڵنەکردنی پۆستی سەرۆکایەتی هەرێم هاتە کایەوە، ئەو دەزگایە لەلای زۆرینەی خەڵکی کوردستانو پارتە سیاسیەکان هیچ شەرعیەتێکی نەماوە، هەروەها دەرئەنجامی شکستی حکومەتی هەرێم لە مامەڵەکردن لەگەڵ قەیرانی داراییو کاریگەربونی لێکەوتەکانی بە شێوەیەکی رەها لەسەر چینی فەرمانبەران، دەرکردنی چوار وەزیرەکەی بزوتنەوەی گۆڕان لەسەر فەرمانی مەکتەبی سیاسی شەرعیەتی خۆی لەدەستداوە لەلای هاوڵاتیان. چونکە پێویستە حکومەت پێگەیەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراوی هەبیت، یەکێک لە بنەماکانی بە دەستهێنانی ئەم پێگەیە، دەبێت حکومەت رەوایەتی هەبێت، بنەمای ئەم رەوایەتیەش دەبێت لە خواستی خەڵکەوە سەرچاوەی گرتبیت نەک لە تێگەیشتنی دەستی باڵای دەسەڵاتداران، چونکە کەسێک یان حکومەتێک ناتوانێت شەرعیەت بە خۆی ببەخشێت بەڵکو لەلایەن هاونیشتمانیانەوە دەبەخشرێت، ئەمەش کاتێک رودەدات کە حکومەتەکەیان راوەیە بەرامبەریانو بەشێکە لێیان، بەبێ بوونی ئەم پەیوەندیە حکومەت ناتوانێت یاسا بسەپێنێت، ئاسایشو سەقامگیری بەرقەرار بکات. لە لایەکی ترەوە دیموکراسی لە ئەمرۆدا تەنها بنەمای سەرەکی شەرعیەتی یان رەوایەتی دەسەڵاتە لە جیهان، لە هەمان کاتدا بە ئاسانی ناتوانین جیاوازی بکەین لە نێوان دیموکراسیو ئیدارەدانی فەرمانرەوای باش، چونکە دامو دەزگای حکومی باش ئەو دامو دەزگایانەن کە خزمەت بە پێداویستیەکانی هاوڵاتیەکانی دەکات

بە بەتوانایی و شەفافیەتەوە. هەر لەبەر ئەمەشە دیموکراسی بە رۆڵی وەزیفی هەڵدەستێت لە ئیدارەدانی حکومرانی، سەرەرای ئەوەی شەرعیەت یان رەوایەتی دەبەخشێت بە جەستەی دامو دەزگاکان.

دوەم؛ لێکەوتەکانی لە ئاستی دەرەکی

لێکەوتەکانی فۆرمی حوکمرانی کلێپتۆکراسی لەهەرێمی کوردستان پێویست ئەکات لە ئاستی هەرێمیو ئاستی نێودەوڵەتی تەماشای بکەین.

أ. ئاستی هەرێمی (ئیقلیمی)

تورکیاو ئێران دو هێزی سەرەکی هەرێمین کاریگەرییان هەیە لەسەر کاروباری سیاسیو ئابوری لەو جوگرافیایەی کە هەرێمی کوردستانیشی تێدایە، بەڵام بەهۆی گۆراوی ناوخۆ هەرێمی کوردستان بەشێوەیەکی توند وابەستەی ئەو کاریگەریانەیەو لەناوخۆیدا دابەشبوە بەسەر ئەو دوو هێزە هەرێمیە.

سەبارەت بە تورکیا شاراوەنیە چالاکیە ئابوریەکانی تورکیا لە هەرێم باڵادەستن بە بەراورد لەگەڵ چالاکییە ئابوریەکانی وڵاتانی تر. بەهۆی ئەو گرێبەستە نارون نهێنیە تاییەتەی کە لە نێوان بارزانی و رەجەب تەیب ئەردۆغانی سەرۆکی تورکیا لەسەر پرسی نەوت ئەنجامدراوە، بەو پێیەی گرێبەستەکە لەسەر بنەمای رێکخراوو دامەزراوەیی نەکراوە، هەر گۆڕانکارییەک لە پێگەو کاریگەریی هەر یەکێک لەو کەسایەتییانەدا روبدات یان ئەگەر هەر گۆڕانکارییەک لە سیاسەتی نێوخۆیی تورکیادا بێتە ئاراوە ئەوا کاریگەریی راستەوخۆی لەسەر هەناردەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەبێت. هەروەها بە هۆی ئەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان بە تەواویی پشت دەبەستێت بە یەک رێگای گواستنەوەو یەک رێگای بۆری یاسایی مشتومڕئامێزی نەوت، کە بە نێو تورکیاو ناوچەی جەنگدا دەڕوات، ئەوە وادەکات هەرێمی کوردستانی لەڕوی ئابورییەوە زیاتر بێ بەرگریی بێت وەک لەجاران، چونکە لە رۆژگاری ئەمڕۆدا هەناردەی نەوتی هەرێمو داهاتەکانی بەستراونەتەوە بە

سیاسەتی نێوخۆیی تورکیا ئەمەش بە رونی لە ماوەی رابردوو چ لە دەستبەسەراگرتنی بەشێک لە داهاتی نەوت لە تورکیا هەروەها راگرتنی هەناردەکردنی نەوت بە هۆی نائارامیەکان لە ناوخۆی تورکیا، هەروەها هەرشەکردن لە لایەن پارتی لە PKK لە ژێر فشاری تورکیا، پاڵپشتی نەکردنی کوردانی رۆژئاوا، هەوڵدان بۆ نانەوەی پشێوی لە رۆژئاوا لە لایەن پارتیەوە، بە دەرکەوتن.

ئێرانیش لە ئێستادا بە ئاشکرا رۆڵی گەورەی لە عێراقدا هەیە چ لە روی سیاسی یان سەربازی یان ئابوری بێت، هەرێمی کوردستانیش وابەستەی ئەو رۆڵو کاریگەریەی ئێرانە. لە دوای هێرشەکانی گروپی تیرۆریستی داعش ئەم رۆڵەی ئێران زیاتر بوو بەتایبەت بەسەر یەکێتی بەهۆی رۆڵبینی لە پاراستنو هەماهەنگی کردنی سەربازی هەرێم. لە لایەکی ترەوە ئێران بەهۆی هاوسنوریی بەرفراوانی لەگەڵ هەردو پارێزگای سلێمانیو هەولێردا توانیویەتی دەرچەیەکی تری هەرزان لەڕێگەی تەنکەرەوە بۆ نەوتی خاوو بەرهەمەکانی تری نەوت کە سودێکی گەورە بە حیزبە کوردییەکان دەسەڵاتدارەکان دەگەیەنێت، پاشانیش کۆمپانیا پەیوەندییدارەکانی بواری نەوت. لە ساڵی ٢٠١٦ حکومەتی هەرێم گرێبەستێکی بۆ هەناردەکردنی نەوت لەگەڵ ئێران واژوکردوە بۆ هەناردەکردنی نەوتی هەرێم لەرێگەی ئێران، گواستنەوەی نەوت بۆ ئێران.

ئەوە ئاشکرایە نە تورکیاو نە ئێران پشتگیری سەربەخۆیی کورد ناکەن، یاخود تەنانەت پشتگیری هەرێمێکی گەورەی ئۆتۆنۆمی کوردستانیش ناکەن. هەردو ئێرانو تورکیا پابەندن بە هێشتنەوەی سەروەرێتی دەوڵەتی عێراق. ئەم وابەستە بونو دابەشبونەی هەرێم بەسەر ئەم دوو هێزە هەرێمیە ئاماژەیە بۆ پەرتبونو ئاستەنگ دروستبون لە رێگای گەشانەوەو رۆشتن بۆ پێشەوە بە ئاڕاستەی بریاردان بەرەو سەربەخۆیی.

ئەم دابەشبونە بەسەر ئەم دوو هێزە کاریگەرە، پەیوەندی بە مانەوە لە دەسەڵاتو پاراستنی بەرژەوەندیە تایبەتەکانی پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکانە لە هەرێمی کوردستان، لە پێناو مانەوەیان لە دەسەڵاتو دەست بەسەراگرتنی سامانی سروشتیو

کۆنترۆڵکردنی هەر نارەزایەتیەکی ناوخۆی کە ببێتە مایەی هەرەشە لە سەر دەسەڵات و ئیمتیازیاتیان، هەروەها درێژەدان بەو شێوە حوکمرانیە کە خاسیەتەکانی فەرمانرەوای چەتەکانی هەڵگرتوە، ئامادەی هەمو سازشێکن بۆ ئەم دوو هێزە هەرێمیە، هەربۆیە هەرێمی کوردستانیان وابەستەی توند کردوە بەم دو هێزەوە، هەتا وەکو ئەو بارودۆخانەی لەسەرەوە ئاماژەیان پێدرا لەڕەگو ریشەوە گۆڕانکارییان بەسەردا نەیەت، هەرێمی کوردستان هەمیشە لە قەیرانی سیاسییدا دەبێتو لەهەمانکاتیشدا دەسەڵاتدارانی هەرێم سەرقاڵی فەراهەمکردنی بەرژەوەندییە تایبەتەکانی خۆیانن، ئەمانەش رێگری سەرەکی دەبن لە هەر هەنگاوێک بۆ بریاردان لە سەربەخۆبونی هەرێمی کوردستانو هەنگاونان بۆ دەوڵەت.

ب. لێکەوتەکانی لە ئاستی نیودەوڵەتی

هەرێمی کوردستان کە هاوشێوەی دەوڵەتە، کەچی پێگەکەشی نا-دەوڵەتییە، وەک "دەوڵەتێکی دیفاکتۆیی" و "دەوڵەتێکی دانپێدانەنراو" ناوزەند کراوە، لە پەنای حکومەتێکی ناوەندی لاوازو هەستی نەتەوەیی لاوازو چاودێری دەرەکی لاوازدا، وای لێکردوە سەروەرێتییەکی بەرچاوی لە ئاستی عێراق هەبێت، بەڵام سەروەرێتی دەرەکی نییە. هەرێمی کوردستان لەڕێگەی بەدەستهێنانی پاڵپشتییو دانپێدانانی دەرەکییەوە دەتوانێت ئەو سەروەرێتییە دەرەکییە بەدەست بهێنێت، ئەگەر هاوتەریب هەنگاو بنێت لەگەڵ ڕێسا نێودەوڵەتیەکان بۆ حوکمڕانی باش (سەروەری یاسا، چاکردنی تواناکان، لێپرسینەوە، بەشداریکردن، بەرەنگاری بونەوەی گەندەڵیو شەفافیەت). بەدیموکراسیکردنی دامو دەزگاکانی، ئەمانەش دژو پێچەوانەی شکڵی حوکرانی چەتەکانە.

بەرەنگاری بونەوەی هێزی پێشمەرگە وەک هێزێکی کاریگەر دژ بە داعش، هەرێمی کوردستانی نزیکترکردوە لە هەلی دانپێدانانی دەرەکی، چونکە ئەو بەرەنگاربونەوەیە بوە خاڵی پێگەیشتنی هەرێمی کوردستان بە وڵاتانی زلهێزی هەرێمیو نێودەوڵەتی

هەرئەمەش وای کرد کرانەوەی گەورە بەروی هەرێمی کوردستان بێتە کایە، سەرەرای ئەم کرانەوەو بەدەمەوە هاتنی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بە یارمەتی دانی هەرێمی کوردستان بۆ ئەوەی خۆی بپارێزێت لە هەرەشەکانی ئەو رێکخراوە، لە ئاستی رای گشتی جیهانی هاوسۆزیەک بۆ کوردو بەتایبەت پرسی بریاردان لە دەوڵەتێک بۆ کورد لە باشور (هەرێمی کوردستان) دروستبو، بەڵام ئاستەنگە نێوخۆیەکان دەسبەردارنەبونی هێزە دەسەڵاتدارەکانی هەرێمی لە فۆرمی حوکمرانی کلێپتۆکراسیو پاشکشەکردن لە هەنگاوە سەرەتایەکانی پرۆسەی دیموکراسی لە هەرێم لە رێگەی پەکخستنی دامو دەزگا دەوڵاتیەکان لە پێناو قایمکردنو رەوایەتیدان بە هێز و پێگەی خێزانیو بنەماڵەیی، ئەو هەلە بۆ هەرێمی کوردستان لوا لەرێگەی بەدەستهێنانی پاڵپشتییو دانپێدانانی دەرەکییەوە بتوانێت سەروەرێتی دەرەکی بەدەست بهێنێت لەناوچووە. چونکە هاوتەریب هەنگاوی نەهاوێشت لەگەڵ رێسا نێودەوڵەتیەکان بۆ حوکمرانی باشو بەدیموکراتیکردنی دامو دەزگاکانی، بەمەبەستی فەراهەمکردنی پاڵپشتی ئەکتەرە جیهانییەکانو زیادکردنی دانپێدانانی نێودەڵەتی. چونکە وای دەبینن دروستبونی دەوڵەتی کوردستانی باشور بەو فۆرمە حوکمرانیەی ئێستا حوکمرانە دەوڵەتیکی شکستخواردو بۆ کۆمەڵگای نێودەوڵەتی زیاد دەبێت، کە سەرئەنجام دەبێتە مایەی هەرەشە بۆ سەر ئاسایشی جیهانی وەک ئەو دەوڵەت شکستخواردوانەی کە لە ئێستادا بونەتە هەرەشە لەسەر ئاسایشی جیهانی، هەربۆیە لە ئێستادا کاری لە پێشینەی ئەمەریکاو ئەو دەوڵەتانە بریتییە لە هێشتنەوەی عێراق بەیەک پارچەیی .

دەزگای (Atlantic Council) لە راپۆرتێکیدا بەناونیشانی (Middle East Strategy Task Force - ستراتیژیەتی نوێ بۆ رۆژهەڵاتی ناوەراست) کە لە مانگی ١٢ی٢٠١٦ بڵاوی کردوەتەوەو ئاماژە بەوەدەکات دەبێت حکومەتەکانی ناوچەکە(رۆژهەڵاتی ناوەراست) هەنگاوی نوێ بۆ باشکردنی گوزەرانی گەلەکانیانو شێوازی حوکمرانیان بگرنە بەر لە سەر بنەمای پەیمانی کۆمەڵایەتی نوێ کە رۆڵی هاوڵاتیان کارا بکات لێپرسینەوە لە دەسەڵاتداران فەراهەم بکات، حوکمرانی باش (Good Governance) بهێنێتە بون تا رەوایەتیان (شەرعیەتی) زیاتربێت، ئەوکات چاوەروانی پاڵپشتی زیاتر

بن لە ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی. لە بارەی عێراقو هەرێمی کوردستانیشەوە داوا دەکات وڵاتان فشاربخەنە سەر هەردو حکومەت کە چاکسازی ئەنجام بدەنو بەرەنگاری گەندەڵی ببنەوە، لە هەمان کاتدا ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی پشتیوانی ئەو هیزو کەسایەتیانە بکەن کە ژیانی خۆیان خستوەتە بەر مەترسی لە بەرامبەر بەرەنگار بونەوەی گەندەڵی.

هەربۆیە تاکە هەڵبژاردەی بەردەم هەرێمی کوردستان لەئێستادا بریتییە لە دەرخستنی ئەوپەڕی نیاز پاکی بۆ لایەنە نێودەوڵەتییەکان، بۆ ئەوەی هاوتەری بێت بەو بنەماو ڕێسا نێودەوڵەتیانە، ئەگەر نا کاراکتەرە نێودەوڵەتیەکانو ئەمریکاو هەندێک لە دەوڵەتانی تر پاڵپشتی هەرێمی کوردستان ناکەن، بەڵام ئەوەی رونە دەسەڵاتدارانی هەرێم لەگەڵ یاساو ڕێسایی قبوڵکراوی جیهانیدا تەریب هەنگاونانێت بەڵکو بەپیچەوانەی ئاراستە ئەروات، ئەمەش نەک پرۆژەی هەرێم ناگەیەنیتە ئاستی سەربەخۆبون، بەڵکو دەبێتە مایەی هەرەشە لە بونی هەرێمی کوردستان وەک هەرێمیکی بەهێز بەرامبەر بە حکومەتی فیدراڵ لە عێراق.

دەرئەنجام

کلێپتۆکراسی ئەو فۆرمەیە لە ئیدارەدانی حوکمرانی کە کەمینەیەکی دەسەڵات قۆرغی داموو دەزگاکانی دەوڵەتو سامانی سروشتیو داهاتی گشتیان کردوە لە بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بەکاری دەهێنن، بە بێ ئەوەی بایەخ بە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاریە گشتیەکان بدەن.

فۆرمی حوکمرانی کلێپتۆکراسی وەها لە دەوڵەت دەکات تواناى بە ئەنجام گەیاندنی ئەرکە سەرەکیەکانی خۆی نەبێت، سەر ئەنجام دەوڵەت لاواز دەکاتو لە هەرەسهێنانو دابەشبون نزیکی دەکاتەوە.

فۆرمی ئیدارەدانی حوکمرانی لە هەرێمی کوردستان فۆرمیکی کلێپتۆکراسیە، دوای ئەوەی بزوتنەوەی گۆران لە رێگەی پەرلەمانو حکومەت هەنگاوی نا بۆ لاوازکردنی ئەم فۆرمە لە حوکمرانی، پارتی دیموکراتی کوردستان بۆ بەردەوامیدان بەم فۆرمی حوکمرانیەو قایمکردنی پێگەی بنەماڵەییو خێزانی سەرجەم داموو دەزگاکانی هەرێمی کوردستانی پەکخست.

ئەم فۆرمی حوکمرانیە لە هەرێمی کوردستان بوتە مایەی هەرەشە لە سەر ئایندەی هەرێم، لە ئاستی ناوخۆ پرۆسەی هەنگاوە سەرتایەکانی دیموکراسی لە هەرێم خستوەتە بەردەم هەرەشە، لە ئاستی هەرێمیش لە پارتە دەسەڵاتدارەکان لە پێناوی مانەوەی دەسەڵاتی خێزانو بنەماڵە ئامادەی سازشکردنن بۆ هێزە هەرێمیەکان لەسەر حیسابی خواستە نەتەوەیەکانی کوردستان.

ئازایەتی پیشمەرگەو گەریلاو شەرڤان دژ بە داعش، هەلێکی نێودەوڵەتی بۆ پرسی دروستکردنی دەوڵەتێک لە باشور (هەرێمی کوردستان) هێنایە بوون چ لە ئاستی وڵاتان بێت یان ئاستی رای گشتی جیهانی، بەڵام بەردەوامی دانی پارتە دەسەڵادارەکانی هەرێم بە فۆرمی کلێپتۆکراسیو پەکخستنی دامودەزگا دەوڵەتیەکان پاشەکشە لە هەنگاوی سەرەتای دیموکراسی لە پێناوی جێگرکردنی دەسەڵاتی پشتاوپشتی لە هەرێم، هۆکار بون بۆئەوەی ئەمجاریش ئەو هەلانە لەدەستبچن.

سەرچاوەکان

کوردی

١. سەردار عەزیز، حکومەت و سامانی سروشتی لە هەرێمی کوردستان، الدار العربیه للعلوم ناشرون، لبنان- بیروت، ٢٠١٢.

٢. بورهان یاسین، لە قووڵاییی سیاسەتدا، ناوەندی رۆشنبیریو هونەری ئەندیشە، سلێمانی، چاپی یەکەم، ٢٠١٦.

٣. کاوە حسن، کۆمەڵگەی بەسیاسیکراوی هەرێمی کوردستان، لەبەرەنگاربونەوەی سیستەمی سوڵتانیدا، سەنتەری کارنیگی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەراست، وەرگێرانی هەڵمەت محمد، بڵاوکراوەکانی ژوری تویێژینەوەکانی بزوتنەوەی گۆران،٢٠١٥.

٤. دێنیس ناتالیی، "چەقبەستویی، نەک بنیاتنانی دەوڵەت، بۆ کوردستانی عێراق"،

http://www.sbeiy.com/Article-22911

٥. زەینەب ئێن. کایا، سەروەرێتیو مافی چارەی خۆ-نوسین لە داواکارییەکانی بنیاتنانی دەوڵەتدا یەکدەگرن؛ پرسی کوردستانی عێراق، سەرچاوە: پۆمێپس/ میدڵ ئیست پۆڵتیکەڵ ساینس، وەرگێرانی ئاراز محمد،

http://sbeiy.com/Article-19397

٦. علی حمە صالح و سۆران عمر، مەرگەساتی حوکمرانی- راپۆرتی لێکۆڵینەوەی پەرلەمانی، ٢٠١٦/١/١٦ ، بۆ زانیاری زیاتر بروانە:

http://sbeiy.com/Article-27590

٧. ئیرین بانکۆ، نەفرەتی نەوت لە هەرێمی کوردستان، GlobalPost Investigation ، وەرگێرانی :بەیار عومەر عەبدوڵا، بڵاوکراوەکانی ژووری تویێژینەوەی سیاسی –گۆشەی ئابووری

http://www.sbeiy.com/Article-30103

عەرەبی

٨. فرانسیس فوکویاما، بناء الدولة: النظام العالمي و مشكلة الحكم و الادارة في القرن الحادي و العشرين، نقله الى العربية: مجاب الإمام، العبيكان للنشر، ٢٠٠٧.

٩. ديفيد هارفي، اللبرالية الجديدة: موجز تاريخي، ، نقله الى العربية: مجاب الإمام، العبيكان للنشر، ٢٠٠٨.

١٠.بيتر إيجن و اخرون، الفساد ومبادرات تحسين النزاهة في البلدان النامية, برنامج الأمم المتحدة الإنمائي, برلين، ألمانيا, نيسان/أبريل، ١٩٩٨.

١١.حافظ غانم و سلمان شيخ، على شفا: تجنّب الانهيار الاقتصادي وتعزيز النمو الشامل في مصر وتونس، معهد بروكنجز،٢٠١٣.

١٢.د.إياد العنبر واسحق يعقوب محمد، مستقبل العراق: دراسة في العلاقة بين مؤشرات الدولة الفاشلة ومتغيرات انهيار الدولة.

١٣.احمد جاسم محمد، مدى توافر مؤشرات إدارة الحكم وأثرها على النمو الاقتصادي في العراق، مجلة الاقتصاد الخليجي، العدد(٩) لسنة ٢٠١١.

١٤.سارة شايز, لصوص الدولة.. لماذا يهدد الفساد الأمن العالمي؟، عرض: محمد محمود السيد، السياسية الدولية، الاهرام

http://www.siyassa.org.eg/NewsContent/4/96/5150

١٥.ريم عزمي، "كليبتوقراطية؟!"، موقع صحيفة الأهرام المصرية، ١٤ مايو ٢٠١١.

http://digital.ahram.org.eg/articles.aspx?Serial=515297&eid=378

١٦.عزمي بشارة: للثورات العربية منطق,

http://www.aljazeera.net/news/arabic/2011/3/24

١٧.مفاهيم وسياسات "الحوكمة" في الأدبيات العربية والغربية

http://e-motionagency.net/MinisteryOfPlanning/public_html/ar-eg/mop/unity-government/Upload_Main_Entity_Db_AssetMedia_Filename_08bc543b99d31e2f8d06fa4d90ad6133.pdf

ئينگليزى

18. Brookings Institution ,Managing Reform? Saudi Arabia and the King's Dilemma
https://www.brookings.edu/events/managing-reform-saudi-arabia-and-the-kings-dilemma/
19. Sarah Chayes, "Thieves of States: Why Corruption threatens Global Security", (New York City: W. W. Norton & Company, 2015).
20. KLEPTOCRACY AND DIVIDE-AND-RULE:A MODEL OF PERSONAL RULE ,ALFRED MARSHALL LECTURE, Daron Acemoglu Massachusetts, Institute of Technology,James A. Robinsonk University of California, Berkeley
21. Crisis group report , Arming Iraq's Kurds: Fighting IS, Inviting Conflict,
https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/arming-iraq-s-kurds-fighting-inviting-conflict
22. Madeleine K. Albright & Stephen J. Hadley, Middle East Strategy Task Force, Atlantic Council, United States,November 2016.
www.atlanticcouncil.org/images/publications/MEST_Final_Report_web_1130.pdf
23. MARIO FUMERTON, WLADIMIR VAN WILGENBURG, Kurdistan's Political Armies: The Challenge of Unifying the Peshmerga Forces, Carnegie Middle East center,
http://carnegie-mec.org/2015/12/16/kurdistan-s-political-armies-challenge-of-unifying-peshmerga-forces/in5p

24. SHADI HAMID AND PETER MANDAVILLE, The U.S. Is Giving Up on Middle East Democracy—and That's a Mistake, Brookings Institution

http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/01/the-us-is-giving-up-on-middle-east-democracy-and-thats-a-mistake/282890/

25. Sultan Barakat, The case for a regional reconstruction strategy for the Middle East, Brookings Institution,

https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/03/04/the-case-for-a-regional-reconstruction-strategy-for-the-middle-east/

26. Thomas L. Friedman, the new work times,

http://www.nytimes.com/2016/03/23/opinion/does-obama-have-this-right.html

27. Combating Kleptocracy, U.S. Department of State. External linksm,

http://iipdigital.usembassy.gov/st/english/publication/2008/06/20080601225742srenod6.734866e-02.html#axzz4UEg62ux5